

Aruz

alifbosi

DILNAVOZ YUSUPOVA

DILNAVOZ YUSUPOVA

Дилнавозова

Усупова

Ташкент

ARUZ ALIFBOSI

(Navoiy poetikasi fanidan saboqlar)

*Mutaxassis filologlar, kollej va litsey o'quvchilari,
universitet talabalari hamda aruzni mustaqil
o'rganuvchilar uchun qo'llanma*

Toshkent
«Akademnashr»
2015

UO'K: 821.512.133

KBK: 83.3(50')

Y91

Y91

Yusupova, Dilnavoz

Aruz alifbosi: qo'llanma / D.Yusupova. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 136 b.

ISBN 978-9943-4404-1-8

UO'K: 821.512.133

KBK: 83.3(50')

O'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi sanalgan aruz tizimini chuqur bilmaslik mumtoz janrlarda yaratilgan badiiy namunalar mohiyatini to'la anglashda murakkabliklar tug'diradi. Shu bois mumtoz vazn hisoblanmish aruzni qulay uslubda o'rganish va o'rgatish bugungi kun o'zbek filologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Mazkur qo'llanma ushbu yo'ldagi urinishlardan biri sifatida e'tiborga molik bo'lib, unda aruz nazariyasini o'rgatish o'zbek she'riyatining cho'qqisi hisoblangan Alisher Navoiy ijodi orqali amalga oshirildi.

Mas'ul muharrir:

Olimjon Davlatov

Taqrizchilar:

Aftondil Erkinov, filologiya fanlari doktori,

Uzoq Jo'raqulov, filologiya fanlari nomzodi

Qo'llanma Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti O'quv-uslubiy kengashining 2014 yil 24 sentyabrdagi 1-sonli majlisi hayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan

ISBN 978 9943 4404 1 8

© Dilnavoz Yusupova «Aruz alifbosi»

© «Akademnashr», 2015

UQTIRISH XATI

Bugungi kun adabiyotimizning ma'naviy zamini sanalgan, ming yillik badiiy xazinaga ega mumtoz adabiyotimizni tushunish, his qilish, tahlil va talqin etishda uning asosini tashkil qilgan aruz vaznidan chuqur xabardor bo'lish har bir filolog uchun muhimdir. Shu ma'noda mazkur qo'llanma aruz tizimi, uning mohiyati, nazariy asoslari, rukn, bahr va vaznlar haqida ma'lumot beradi. Biz ushbu qo'llanmani yaratishda quyidagi holatlarga e'tibor qaratdik:

– aruz haqidagi mukammal ma'lumotlar iloji boricha sodda va qisqa shaklda berildi;

– o'rganishning qulayligini ta'minlash maqsadida aruz alohida mavzularga bo'lindi, mavzular doirasida uslubiy tavsiyalar, tayanch so'zlar va savol-topshiriqlar berib borildi;

– foydalanuvchiga ortiqcha murakkabliklar tug'dirmaslik uchun aruzning faqatgina turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan bahrlarigagina e'tibor qaratildi. Bunda buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy she'riyati asos qilib olindi.

Aruzni o'rganish mumtoz adabiyotimizda muhim sanalgan shakl va mazmun uyg'unligini his qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtayi nazardan aruzni o'rganishga kirishgan adabiyot muhiblarining harakatlari samarali bo'lishini chin dildan tilab qolamiz.

Mavzularni chuqur va mustahkam o'zlashtirish uchun quyidagi ko'rsatmalarga amal qilishingiz maqsadga muvofiq:

1. Dastavval aruzni o'rganish uchun alohida umumiy daftar tuting, o'zlashtirgan bilimlaringizning qisqacha mazmunini yozib, berilgan mashqlarni bajarib boring.

2. To'liq mohiyatini tushunib olguncha har bir qoidani diqqat bilan qayta-qayta o'qing.

3. Har bir mavzudan so'ng savollar berildi. Qoidani tushunib olgach daftaringizga ushbu savolni va uning javobini yozing.

4. Vaznlar tahlilidan so'ng o'tilgan bahrlarni mustahkamlash uchun baytlar berildi. Siz mazkur baytlarni ham daftarga ko'chirib, taqtiyini aniqlang va qaysi vazn namoyon bo'lsa, uning nomini yozing.

Mazkur tavsiyalar muallif faoliyat olib borayotgan Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti «O'zbek adabiyoti va matnshunoslik» kafedrasida qoshidagi «Gulshan» aruz to'g'ragining bir necha yillik tajribasi asosida ishlab chiqilgan.

Qo'llanmani tayyorlashda ustoz aruzshunos olimlarimiz, xususan, Anvar Hojjahmedovning aruzga oid «O'zbek aruzi lug'ati» hamda «Navoiy aruzi nafasati» kitoblaridan foydalanildi, ulardagi tajribalarga murojaat qilindi.

Aruz o'ziga xos murakkab soha, uni o'zlashtirish kishidan qunt va sabr talab etadi. Agar tavsiyalarimizga to'la rioya qilsangiz, mumtoz adabiyotimiz xazinasining oltin kalitini qo'lga kiritishingizga umid qilamiz.

Aruzni o'rganishda sizga sabr-toqat, muhabbat, ixlos, omad yor bo'lishini tilaymiz.

Muallif

ARUZ VAZNI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Tayanch tushunchalar

- ohang
- she'riy vazn
- barmoq vazni
- erkin vazn
- aruz vazni
- badaviylar
- bayt

She'riy vazn tushunchasi

She'r ohang jihatidan ma'lum bir qolipga solingan, ijodkorning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari ifodasi sifatida vujudga kelgan ritmik nutqdir. Nutqning bu tarzda qolipga solinishi *she'riy vazn* yoki she'riy tizim deb ataladi. **Vazn** nutqni o'lchash, guruhlash va muayyan tizimga solishga xizmat qiladi, uning musiqiyliigi va ohangdorligini oshiradi. O'zbek she'riyatida asosan uchta: *barmoq*, *aruz* va *erkin* vaznlar qo'llanilib kelgan.

1 Har bir millat adabiyotidagi she'riy vaznlar o'sha xalq tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shu ma'noda o'zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlariga eng ko'p mos keluvchi she'riy tizim milliy vaznimiz hisoblangan *barmoq*dir. Barmoq vazni misralardagi bo'g'inlar sonining bir xil miqdorda takrorlanishi va guruhlanishiga asoslanadi. Bu tizimda bo'g'inlarning sifati, ochiq yoki yopiqliigi muhim emas.

2 O'zbek she'riyatiga XX asrda kirib kelgan *erkin* vazn esa bo'g'inlar miqdorining turli-tumanliigi, qofiyalanish va bandlarda erkinlikka asoslanganliigi bilan ajralib turadi.

3 Turkiy she'riyatga arab va fors adabiyoti orqali kirib kelgan *aruz* tizimida bo'g'inlarning miqdoridan tashqari qat'iy sifati: cho'ziq va qisqaligi ham muhim ahamiyat kasb etadiki, bu o'zbek kitobxoni uchun muayyan murakkablikni vujudga keltiradi. Qo'llanmamizning asosiy maqsadi esa ana shu murakkablikni muayyan darajada bartaraf etishda she'riyat ixlosmandlariga oz bo'lsa-da ko'maklashishdan iborat.

Aruzning paydo bo'lishi

Arab she'riyati dastavval ko'chmanchi, tuya boqish bilan shug'ullanuvchi arab qabilalari – *badaviylarda* vujudga kelgan. Arab tuyachilari tuya-ni tezlatish uchun maxsus qo'shiqlar kuylaganlar va bu qo'shiqlar arab xalqlari orasida keng tarqalgan.

VIII asrga kelib arab olimlari orasida she'riyat va xalq og'zaki ijodi orasidagi munosabatni o'rganish, ularning muayyan qonuniyatlarini ishlab chiqishga ehtiyoj tug'ildi. Bu vazifa haqli ravishda «arab filologiyasining otasi» deb e'tirof etiluvchi olim **Xalil ibn Ahmad** (715/719 – 786/791) tomonidan amalga oshirildi. U aruz ilmini bir butun tizim holiga keltirdi va uning nazariy asoslarini ishlab chiqdi.

«Aruz» so'zining ko'plab lug'aviy ma'nolari bor. Adabiy istiloh sifatida ularning qay biri asos qilib olingani aniq emas. Bu borada olim va ijodkorlar tomonidan bir-biridan tubdan farq qiluvchi bir qancha fikrlar bildirilgan. Ulardan bir nechtasini keltirib o'tamiz:

1. Vodiy nomi.
2. Makka shahrining nomlaridan biri.
3. Taraf, jihat, mintaqa, yon.
4. Bulut.
5. Sarkash tuya.
6. Chodirning o'rta ustuni.
7. O'lchov.

Endi ushbu fikrlarning izohi bilan tanishsak.

Alisher Navoiy o'zining «Mezon ul-avzon» (Vaznlar o'lchovi) asarida aruz ilmining asoschisi Xalil ibn Ahmad yashagan hudud yaqinida Aruz degan vodiy borligi haqida ma'lumot beradi. Bu vodiya arablar chodirlar tikib, ularni bezatib sotar ekanlar. Uyni «bayt» deb atasharkan. Baytning mavzun-nomavzun (vaznli-vaznsiz) ekanligini aruz fanining o'lchoviga solib ko'rishganidek, bezatilgan uylar ham bahoga solib o'lchab ko'rilar ekan. Shu tariqa mazkur ilm ushbu vodiy nomi bilan «aruz» deb atala boshlangan.

Manbalarda aytilishicha, Xalil ibn Ahmad Makkada o'ziga yangi ilhom ato etilishini tilab duo qiladi. Duosi ijobat bo'lib, aruz ilmiga asos soladi va uni Makkaning nomlaridan biri bo'lgan so'z, ya'ni *Aruz* nomi bilan ataydi.

Aruz she'rshunoslik ilmining bir qismidir. Uning «taraf, yon» degan ma'no anglatishi *she'r ilmining bir tarafi* degan mazmun bilan bog'liq.

Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, aruz muammolarning yengil hal etilishiga olib borgan yo'l ramzi bo'lmish bulutga o'xshaydi. She'r vaznining to'g'ri yoki yanglish ekanligi shu ilm orqali aniqlangani uchun ham «aruz» so'zi *bulut* degan ma'noga ham nisbat berilgan.

Aruz vazni *tuya* yurishining ritmidan olingan degan rivoyatlar ham mavjud. Badaviylar tuya sahroda yurishni xohlamay, sarkashlik qilgan paytda uni tezlatish uchun maxsus qo'shiqlar kuylaganlar va bu qo'shiqlar ohangi aruz vaznining vujudga kelishi uchun asos bo'lgan degan qarash-

lar bor. Aruz tizimiga xos bo'lgan ko'plab istilohlar ham tuya hayoti bilan bog'liq so'zlar asosida vujudga kelgan deyish mumkin.

Aruz she'riy tizimi arablardan forsiy va turkiy adabiyotga keng yoyildi. Hijratdan keyingi ilk asrlarda Arab xalifaligi butun Eronni fath etdi. Qadimiy Sosoniylar davlati madaniyati tomir otgan bu hududlarga islomiyat va arablar bilan Qur'oni Karim va arab tili kirib keldi. Natijada she'riyatda ham asta-sekin arablarga xos yangilanishlar bo'y ko'rsata boshladi.

Turkiy adabiyotda islomdan avval o'ziga xos maxsus nazm texnikasi bo'lgan va bu tizim bo'g'inlar soniga asoslangan. Ushbu tizimda yozilgan she'rlarning aksariyat qismi to'rtliklardan iborat bo'lishi bilan ahamiyatli edi. Kuzatuvlarga ko'ra, turkiy xalqlar ilk bor aruz tizimida qalam tebrata boshlaganlarida barmoq vazn tizimiga yaqin turuvchi vaznlardan foydalanganlar. Aruz muomalaga kirgan ilk davrlarda yozilgan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari «Shohnoma» vaznida, ya'ni mutaqorib bahrda yozilgan. Yusuf Xos Hojibning aynan shu o'lchovni tanlashiga sabablardan biri sifatida mutaqorib bahrining turkiy xalqlar she'riy tizimi – barmoqning eng faol shakllaridan bo'lgan o'n bir bo'g'inli vazniga juda uyg'un ekanligini keltirish mumkin. Adib Ahmadning «Hibat ul-haqoyiq» asarida ham ushbu o'lchov to'rtliklar shaklida ifoda etilgan.

Turkiy aruzning nazariy va amaliy jihatdan shakllanishida buyuk mutafakkir shoir hazrat Alisher Navoiy ijodining o'rni beqiyos. Navoiy o'zining aruz qonun-qoidalariga bag'ishlangan «Mezon ul-avzon» asarida 19 bahr, 160 vazn haqida ma'lumot beradi, har bir vaznga turkiy tilda misollar keltiradi.

Shoir she'riyatining gultoji hisoblanmish «Xazoyin ul-maoniy» kulliyotining o'zida 13 bahr, 90 ga yaqin vazn istifoda etilgan. Agar bunga buyuk mutafakkirning epik she'riyati, forsiy tildagi she'rlarida qo'llanilgan vaznlarni ham qo'shib hisoblaydigan bo'lsak, mazkur ko'rsatkich 100 dan ortadi. Ularning barchasi aruz tizimi turkiy she'riyatning ajralmas qismiga aylanganligini bildirish barobarida bu she'riy tizimning turkiy til qonuniyatlariga naqadar mos kelishini ham isbotlab beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. She'riy vazn deganda nimani tushunasiz?
2. Qanday she'riy vaznlarni bilasiz?
3. Aruz she'riy tizimining boshqa she'riy tizimlardan farqlanib turuvchi jihatlarini ayting.

4. Aruzning paydo bo'lishi haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
5. Xalil ibn Ahmadning aruzshunoslikdagi xizmati nimalardan iborat?
6. Aruz so'zining ma'nolari haqida so'zlab bering.
7. «Qutadg'u bilig» dostonining mutaqorib bahrida yaratilganligi sabablari haqida nima deya olasiz?
8. Alisher Navoiyning turkiy aruzshunoslikka qo'shgan hissasi haqida to'xtaling.

ARUZ VAZNINING NAZARIY ASOSLARI. QISQA, CHO'ZIQ VA O'TA CHO'ZIQ HIJOLAR

Tayanch tushunchalar

- bo'g'in
- hijo
- cho'ziq hijo
- o'ta cho'ziq hijo
- qisqa hijo

Hijo va bo'g'inning farqi

Aruz vaznini o'rganishga kirishishimiz uchun, avvalo, bo'g'in va hijoning farqini aniqlab olishimiz zarur. Tilshunoslikda bo'g'in tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: «So'zning bir havo zarbi bilan hosil bo'ladigan qismi bo'g'in hisoblanadi. So'z tarkibidagi bo'g'inlar soni unli lar miqdoriga qarab belgilanadi».

Aruz nazariyasidagi hijo tushunchasi ham tilshunoslikdagi bo'g'in haqidagi bilimlarga asoslanadi, bir hijo tarkibida ham bitta unli mavjud bo'ladi. Ammo ba'zi o'rinlarda bir bo'g'in ikki hijoga teng kelib qolishi ham mumkin. Masalan, *qadr* so'zi bir bo'g'inli bo'lsa-da, aruzda ikki hijoli so'z hisoblanadi. Chunki so'z tarkibida qator undosh kelyapti (*Qator undosh deb bir bo'g'in tarkibida ikki undoshning ketma-ket kelishiga aytiladi*). Shu sababli uni cho'zibroq, iloji bo'lsa, bilinar-bilinmas *i* orttirib talaffuz qilamiz: *qadr(i)* tarzida.

Yoki *hech*, *dod*, *oh* kabi so'zlar ham gohida vazn talabi bilan ikki hijoga teng hisoblanadi. Shunda bu so'zlarni ham *qadmi* talaffuz qilganimiz kabi cho'zib, bilinar-bilinmas *i* orttirib aytamiz: *hech(i)*, *dod(i)*, *oh(i)* tarzida.

Demak, ma'lum bo'lyaptiki, bo'g'in va hijo tushunchalari aksariyat holda o'zaro mos kelgani holda ba'zi o'rinlarda bir-biridan farqlanar ekan.

Ana endi aruz tizimidagi hijolar haqida hilib olishimiz zarur bo'ladi. Aruz vaznida 3 xil hijo bor: **cho'ziq, qisqa va o'ta cho'ziq hijolar.**

Cho'ziq hijo

Cho'ziq hijo matnda «—» belgisi bilan ifodalanadi. Bu hijoning ikki xil turi bor:

a) **yopiq bo'g'in orqali ifodalanuvchi cho'ziq hijo.** Matnda «**men**», «**el**», «**mak-tab**», «**daf-tar**» kabi so'zlar kelsa, ikkilanmasdan ularni yuqoridagi belgi asosida ko'rsatish mumkin. Masalan:

men	el	mak	tab	daf	tar
—	—	—	—	—	—

Demak, bu so'zlarning barchasi cho'ziq hijolardan iborat.

UNUTMANG!

Cho'ziq hijolarni belgilashda bo'g'inning berkitilgan yoxud berkitilmaganligi (unli yo undosh bilan boshlanganligi) e'tiborga olinmaydi.

b) **ochiq bo'g'in orqali ifodalanuvchi cho'ziq hijo.** Mazkur hijoni cho'ziq unli hosil qiladi. Ma'lumki, tilimizda 6 ta unli tovush mavjud. Ularning cho'ziq yoki qisqalik darajasi nisbiydir. Buni ma'lum bir matn tarkibidagi so'zlarni talaffuz qilishda sezish mumkin. Faqat «o» unlisi aksariyat holatlarda (deyarli 90 foiz o'rinda) cho'ziq talaffuz etiladi. Masalan: «**bo-bo**», «**do-no**», «**sav-do**» kabi so'zlarda «o» unlisi cho'ziq talaffuz etilganligi uchun cho'ziq hijo sifatida qabul qilinadi:

do	no	bo	bo	sav	do
—	—	—	—	—	—

Qolgan unlilar esa quyidagi holatlarda cho'ziq hijoni hosil qiladi:

- ko'pincha so'zning oxirida;
- qo'shimcha (affiks)lar tarkibida;
- urg'u olganida.

Misol uchun, «**ha-yot-ga**» so'zini olib ko'raylik. Bu so'zdagi «**ha-**» va «**-ga**» bo'g'inlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan bir xil darajada: har ikkisi ochiq bo'g'in, har ikkisi «a» unlisi bilan yakunlanyapti. Lekin aruziy matnda «**-ga**» bo'g'ini **qo'shimcha tarkibida kelganligi va urg'u olganligi** uchun «**ha-**» bo'g'inidan ko'ra cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Shu sababli

u cho'ziq hijo hisoblanadi. Shu tariqa qolgan unlilar bilan yakunlanuvchi hijolar ham so'z oxirida kelsa ko'pincha cho'ziq hijo hisobiga o'tadi. Masalan, «**jab-ru**», «**ki-yik-ni**» so'zlaridagi oxirgi bo'g'inlar cho'ziq hijo hisoblanadi va ular matnda quyidagicha belgilanadi:

jab	ru		ki	yik	ni
	-				-

Ushbu so'zlardagi «**jab-», «-yik**» bo'g'inlari cho'ziq hijoning birinchi turiga kiradi, ya'ni yopiq bo'g'inli cho'ziq hijo. Agar bu holni to'liq shaklda ko'rsak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

jab	ru		ki	yik	ni
-	-			-	-

UNUTMANG!

Kirill alifbosidagi ayirish (ъ), lotin alifbosidagi tutuq (') belgisi arab alifbosida «ayn» undosh tovushini ifodalagani uchun, o'zbek tilida bu belgi bilan yakunlanuvchi bo'g'inlar (lotin alifbosida yoziladigan as'hob, mus'haf so'zlaridagi belgi bundan mustasno) cho'ziq hijo hisoblanadi.

Masalan:

ma'	no		ta'	lim		a'	lo
-			-			-	

Qisqa hijo

Qisqa hijo matnda «V» belgisi bilan ifodalanadi. Bunday hijo doim ochiq bo'g'inga asoslanadi. Faqat bu hijoni ifodalovchi ochiq hijo, yuqoridagi holatdan farqli o'laroq, qisqa unli bilan yakunlanishi kerak. Demak, bu o'rinda endi «o» unlisining kelish ehtimoli kamroq (10 foizga yaqin hollarda). Tillimizdagi ba'zi so'zlar, xususan, «**bo-shim**», «**to-pib**», «**so-tib**» kabi so'zlardagi «o» unlisi qisqa talaffuz qilinganligi uchun qisqa hijo hisoblanadi:

bo	shim		to	pib		so	tib
V			V			V	

Qolgan unlilar (i, e, u, o', a) esa quyidagi holatlarda qisqa hijoni hosil qiladi:

- ko'pincha so'zning boshi va o'rtasida;
- urg'usiz bo'lganida.

Ya'ni bunday hijo ko'pincha so'zning boshi hamda o'rtasida keladi va urg'u olmaydi. Masalan:

ki	tob	ja	hon	mu	him	ko'	rik	kel	ma	di
V		V		V		V			V	

Qisqa hijoni ochiq cho'ziq hijodan yaxshi ajratib olish uchun unga urg'u berib, ya'ni biroz cho'zib o'qib ko'rish mumkin. Agar sun'iy cho'ziqlik paydo bo'lsa, ya'ni shu so'zning talaffuzi qulog'imizga notabiiy eshitilsa, demak, ushbu hijo qisqa bo'ladi. Masalan, «**kitob**» so'zidagi birinchi hijoning «i» harfini cho'zib o'qib ko'rsak, sun'iy eshitiladi (**kii:tob**). Ko'rin-yaptiki, bu so'zdagi birinchi hijo qisqa ekan. Shu tariqa qolgan bo'g'inlarni ham aniqlash mumkin bo'ladi.

O'ta cho'ziq hijo

O'ta cho'ziq hijo matnda «- V» belgisi bilan ifodalanadi. Misra oxirida esa «~» belgisi qo'llaniladi. Bunday belgining qo'yilishiga sabab, odatda, misra qisqa hijo bilan yakunlanmaydi.

Aruzda cho'ziq hijo bir to'liq bo'g'in hisoblansa, qisqa hijo yarim bo'g'inga teng sanaladi. Shuni nazarda tutgan holda o'ta cho'ziq hijoni *bir yarim hijo* deyish mumkin. Bu hijo ikki xil bo'ladi:

a) qator undosh bilan tugagan yopiq bo'g'in. Bunda bir bo'g'inda ikki turli undoshning ketma-ket kelishi nazarda tutiladi. Masalan, **qadr, mehr, dard, charx, aql** kabi so'zlar qator undoshli so'zlar hisoblanadi. Bu hodisa o'zbek tiliga xos bo'lmay, arab va fors tillaridan kirgan o'zlashma so'zlarda uchraydi. Shuning uchun talaffuzda biz birinchi undoshdan so'ng qisqa «i» unlisini qo'shib aytamiz: **qad(i)r, meh(i)r...** kabi. Aslida, qisqa «i» unlisi ikkinchi undoshdan so'ng talaffuz qilinishi kerak. Chunki mazkur so'zlarni urg'u asosida talaffuz qilsak, ular tarkibidagi unlini cho'ziq aytishimiz hisobiga bo'g'inning oxirida qisqa «i» unlisi orttiriladi, ya'ni:

Mehr(i), qadr(i), charx(i) va hokazo.

UNUTMANG!

Bunda orttirilayotgan «i» tovushi odatiy talaffuzdagi «i»dan ham qisqa, bilinar-bilinmas talaffuz etiladi.

Natijada ushbu bo'g'inlarga ikki belgi qo'yiladi:

meh	r(i)	qad	r(i)	char	x(i)
-	V	-	V	-	V

b) tarkibida cho'ziq unlisi bo'lgan yopiq bo'g'in. Bu bo'g'inning oddiy yopiq bo'g'indan farqi shundaki, uning tarkibida nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinuvchi unilar (aksariyat holatlarda «o», «e», «u» tovushlari) qatnashadi. Masalan, **hech**, **dod**, **voy** kabi so'zlarni talaffuz qilayotganda bo'g'in oxiridagi undosh tovushdan keyin yuqoridagi kabi qisqa «i» qo'shib o'qiladi: **hech(i)**, **dod(i)**, **voy(i)**. Bu so'zlar matnda quyidagicha belgilanadi:

he	ch(i)	do	d(i)	vo	y(i)
-	V	-	V	-	V

Endi savol tug'ilishi tabiiy: biz bu so'zlarni oddiy cho'ziq hijodan qanday farqlaymiz? Bordi-yu shoir uni oddiy cho'ziq hijo sifatida qo'llagan bo'lsa-chi? Bunda bizga misra chizmasi yordam beradi. O'rganishning dastlabki bosqichi uchun shu narsani hisobga olishimiz kerakki, misrada har uchta cho'ziq hijodan keyin bitta qisqa hijo keladi. Masalan, Navoiyning «*Ey mug'anniy, yor bazmida...*» deb boshlanuvchi g'azalidagi kichik bir parchaning hijolar sifatini kuzatsak:

Ey	mu	g'an	niy	yor	baz
-	V	-	-	-	-

Chizmaga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qisqa hijodan keyin 4 ta cho'ziq hijoning kelishini ko'rish mumkin. Dastlabki bosqich uchun shuni ta'kidlashimiz lozimki, an'anaviy va keng tarqalgan vaznlarda, odatda, 3 cho'ziq hijodan so'ng yana qisqa hijo kelishi kerak, biz ko'rayotgan misolda esa qisqa hijodan so'ng 4 ta cho'ziq hijo kelyapti. Demak, qayerdadir xatoga yo'l qo'yildi. Misolni qaytadan tekshirib chiqamiz: «**Ey**» – cho'ziq hijo, chunki yopiq bo'g'indan iborat, «**mu**» – qisqa, chunki so'zning boshida kelyapti va urg'u olmayapti, «**g'an**» – cho'ziq, «**niy**» – cho'ziq, «**yor**» – cho'ziq. Shu o'rinda biroz to'xtashimizga to'g'ri keladi, chunki qisqa hijodan keyin 3 ta cho'ziq hijoni aniqlab bo'ldik. Qoidaga ko'ra, endi bizga bir qisqa hijo kerak, uni qayerdan topamiz? Diqqat qaratsak, uchinchi cho'ziq hijo «**yor**» so'zidan iborat. Bu so'z esa «o'ta cho'ziq hijo»ning

Ikkinchi turi haqidagi qoidaga ko'ra bir yarim bo'g'in bo'lishi kerak. Ko'ri-yaptiki, bu o'rinda bizga hijoni to'g'ri aniqlashda misra chizmasining o'zi yordam berdi.

Ana endi hijolar haqidagi bilimlarimizni mustahkamlash uchun Alisher Navoiyning «Navodir ush-shabob» devonidan olingan 105-g'azali mat-lasini ko'rib chiqsak:

*Hajrdin asru hazinmen, soqiyo, tutqil qadah,
Har necha sog'ar ulug' bo'lsa, to'la tutqil qadah.*

Haj	r(r)	din	as	ru	ha	zin	men	so	qi	yo	tut	qil	qa	dah
-	V	-	-	-	V	-	-	-	v	-	V	-	v	-
Har	ne	cha	so	g'ar	u	lug'	bo'l	sa	to'	la	tut	qil	qa	dah
-	V	-	-	-	V	-	-	-	v	-	V	-	v	-

Misralardagi har bir hijoni alohida o'rganib chiqamiz.

«**Hajr**» ikki qator undosh bilan tugagan bo'g'in bo'lganligi bois o'ta cho'ziq hijo sanaladi, shuning uchun undagi ikkinchi undoshdan keyin qisqa «i» unlisini qo'shamiz va ushbu hijoni ikkita belgi bilan ajratamiz: - V, «**din**» – cho'ziq hijo, chunki yopiq bo'g'in, «**as**» ham xuddi shunday, «**ru**» – so'zning oxirida kelganligi va urg'u olganligi uchun cho'ziq hijo hisoblanadi, «**ha**» – qisqa hijo, chunki so'zning boshida kelyapti, urg'u olmayapti va qisqa talaffuz qilinyapti, «**zin**» va «**men**» bo'g'inlari esa undosh bilan tugaganligi, ya'ni yopiq bo'g'in bo'lganligi uchun cho'ziq hijo sanaladi, «**so**» – cho'ziq hijo, chunki, yuqorida aytganimizdek, «o» unlisi bilan tugagan bo'g'inlar aksariyat hollarda cho'ziq hijo hisoblanadi. «**qi**» – qisqa hijo, chunki so'zning o'rtasida kelyapti va urg'u olmayapti, «**yo**» ham xuddi «**so**» singari so'zning oxirida kelganligi va «o» unlisi bilan tugaganligi uchun cho'ziq hijodir; «**tut**», «**qil**» bo'g'inlari – cho'ziq hijo, chunki yopiq bo'g'indan iborat, «**qa**» – qisqa hijo, chunki so'zning o'rta-sida kelyapti va urg'u olmayapti, nihoyat, «**dah**» – cho'ziq hijo, chunki undosh bilan tugallangan.

Shu o'rinda yana ta'kidlash lozimki, misra hech qachon qisqa hijo bilan yakunlanmaydi, demak, u asosan cho'ziq, ayrim hollarda o'ta cho'ziq hijo bo'lishi mumkin. Ikkinchi misra ham shu tariqa davom etadi.

Endi ushbu chizmalarni alohida holatda ko'rsak:

- V --- V --- V --- V ---
- V --- V --- V --- V ---

Ko'rinyaptiki, birinchi misradagi chizma ikkinchi misra uchun ham mos keladi. Umuman, bu holat aruz vazni uchun xos bo'lib, ikkala misradagi cho'ziq va qisqa hijolar nisbati o'zaro mutanosib ke'lishi shart. Yana bir baytni misol tariqasida ko'rsak:

*G'aming qattig'lig'in qilsam hikoyat,
Eshitsa tosh, anga aylar siroyat.*

(«Badoye ul-vasat», 75-g'azal)

G'a	ming	qat	tig'	li	g'in	qil	sam	hi	ko	yat
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—
E	shit	sa	tosh	a	nga	ay	lar	si	ro	yat
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—

Mazkur chizmaning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

V --- V --- V --
V --- V --- V --

Savol va topshiriqlar:

1. Bo'g'in bilan hijoning qanday farqi bor? Misollar bilan tushuntiring.
2. Aruzda hijoning nechta turi mavjud? Ularning nomlarini ayting.
3. Cho'ziq hijo qanday hijo? Uning xususiyatlarini tushuntiring va daf-targa yozing.
4. Daftaringizga quyidagi so'zlarni hijolarga ajratib yozing: *dilbar, ke-ma, dildor, ra'no, qal'a*.
5. Qisqa hijo nima? Uning cho'ziq hijodan qanday farqi bor?
6. Quyidagi so'zlarni cho'ziq va qisqa hijolarga ajratib daftaringizga yozing: *kitob, hidoyat, kelmadi, anbar, xastadurman, tashna, jonimg'a*.
7. O'ta cho'ziq hijo nima? Uning xususiyatlarini tushuntiring.
8. Quyidagi so'zlarni hijolarga ajrating va daftaringizga yozing: *ma'-naviyat, daftarlarim, munosabat, arjumand, san'at, sham*.

RUKN VA BAHR TUSHUNCHALARI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Tayanch tushunchalar

• bahr	• mustaf'ilun
• rukn	• fauvlun
• ramal	• musaddas
• hazaj	• musamman
• rajaz	• mahzuf
• mutaqorib	• solim
• foilotun	• taqti
• mafoiylun	• vasl

Baytdagi hijolarning qisqa yoki cho'ziqligini o'zlashtirganimizdan so'ng rukn va bahr haqida tushuncha hosil qilib olishimiz kerak.

Buning uchun avval bir baytni cho'ziq va qisqa hijolarga ajratib chiqamiz:

*Latofatda yuzung ham gul emish, ham gulsiton ermish,
Halovatda labing ham jon-u, ham oromijon ermish.*

(«Badoye ul-vasat», 264-g'azal)

La	to	fat	da	yu	zung	ham	gul	e	mish	ham	gul	si	ton	er	mish
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-
Ha	lo	vat	da	la	bing	ham	jo	n-u	ham	o	ro	mi	jon	er	mish
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-

Ushbu baytning chizmasi quyidagicha ekanligiga guvoh bo'ldik:

V --- V --- V --- V ---
V --- V --- V --- V ---

E'tibor qaratilsa, baytni cho'ziq va qisqa hijolarga ajratganimizda bir qisqa hijodan keyin uchta cho'ziq hijoning takrorini ko'rish mumkin:

V --- (qisqa, cho'ziq, cho'ziq, cho'ziq). Aynan mana shu bo'lak bayt tarkibida butunicha qaytarilib kelganini kuzatamiz. Takrorlanayotgan mazkur bo'lakni biz **rukn** deb ataymiz. Demak, ushbu baytda to'rtta rukn mavjud. Barcha ruknlarda **bitta qisqa va uchta cho'ziq** hijo bor. Ruknlarning takrori ikkala misrada ham bir xil. Ushbu holat baytning ohangdorligini ta'minlayapti.

Ko'rib o'tgan misollarimizdan kelib chiqib **rukn** tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **Rukn** arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida «ustun» degan ma'noni bildiradi. Aruz tizimida esa ma'lum bir hijolarning birikuvidan hosil bo'ladigan ritmik bo'lak rukn hisoblanadi. Masalan, bir cho'ziq + bir qisqa + bir cho'ziq + bir cho'ziq (- V - -) hijolar birlashsa, foilotun deb ataluvchi rukn vujudga keladi. Foilotun so'zi «faala» so'zining o'zagidan hosil qilingan bo'lib, alohida ma'no anglatmaydi. Mazkur so'zning tarkibidagi hijolar sifatiga e'tibor qaratsak, ya'ni bo'g'inlarni cho'ziq-qisqalarga ajratsak, «fo» – cho'ziq, «i» – qisqa, «lo» – cho'ziq, «tun» – cho'ziq hijolardan iborat ekanligiga guvoh bo'lamiz.

Hijolarning takroridan ruknlar hosil bo'lgani kabi, ruknlarning muayyan tarzda takrorlanib kelishi **bahrlarni** vujudga keltiradi. Masalan, foilotun rukni takroridan *ramal* deb ataluvchi bahr, mafoiylun rukni takroridan *hazaj* bahri, mustaf'ilun rukni takroridan *rajaz* bahri hosil bo'ladi.

Buni soddaroq shaklda quyidagicha tushuntirish mumkin: Aruz deganda biror oliy o'quv yurtini tushunsak, bahr deganda undagi yo'nalishtar (fakultetlar)ni tasavvur qilaylik. Bilamizki, fakultetlarning o'z nomlari bor. Demak, bahrlar ham nomlanadi. Arab aruzida 19 bahr mavjud. Turkiy aruzda esa asosan ularning 11 tasi qo'llaniladi. Shu 11 bahrning ichida 4 tasi nisbatan faol bahrlardan sanaladi. Ular **ramal, hazaj, rajaz, mutaqorib** bahrlaridir. Har bir fakultetning tayanch fanlari bo'lgani kabi, bahrlar ham o'z ustunlariga, ya'ni ruknlariga ega. Bular asliy ruknlar hisoblanadi, tayanch fanlar o'z ichida yana bo'limlarga bo'linganidek, har bir asliy rukn ham tarmoq ruknlarga bo'linadi. Bu haqda keyingi mavzularda batafsilroq suhbatlashamiz. Hozircha yuqorida aytib o'tilgan 4 bahrning ruknlari, ya'ni ustunlari qanday nomlanishini bilib olishimiz zarur.

Ramal bahri ruknining chizmasi quyidagichadir: - V - - (**cho'ziq, qisqa, cho'ziq, cho'ziq**). Bu rukn **foilotun** deb ataladi. Bir nuqtaga e'tibor berib: **fo** – cho'ziq, **i** – qisqa, **lo** – cho'ziq, **tun** – cho'ziq. Demak, rukn nomi uning chizmasini o'zida aks ettirar ekan.

Shu tariqa qolgan 3 ta bahrning ruknlari nomlari bilan ham tanishib chiqsak, quyidagicha manzara hosil bo'ladi:

1-jadval

№	Bahrlar nomi	Asliy ruknlar nomi	Chizmadagi shakli
1	Ramal	Foilotun	-V - -
2	Hazaj	Mafoiylun	V - - -

foilotun, – V – – (**cho'ziq, qisqa, cho'ziq, cho'ziq**) emas, balki foilun, – V – (**cho'ziq, qisqa, cho'ziq**) shaklida ekanligiga guvoh bo'ldik. Bu holatni oxirgi hijo tashlab yuborilganligi uchun **mahzuf (oxiri tashlangan)** deb ataymiz. Mahzuf ham rukn hisoblanadi, lekin asliy rukn emas. Chunki u o'zgarishga uchragan. O'zgarishga uchragan ruknlar aruzshunoslikda **tarmoq ruknlar** deb ataladi. Manzarani umumlashtirib quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- 1) ruknlar **ramal** bahriga tegishli;
- 2) ularning baytdagi soni oltita, ya'ni **musaddas**;
- 3) oxirgi hijo tashlab yuborilgan, ya'ni **mahzuf**.

Endi biz tahlil qilgan baytning vazni quyidagi nomga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin: **ramali musaddasi mahzuf**.

Hazrat Navoiy qalamiga mansub yana bir baytni tahlil qilib ko'raylik:

*Junun vodiysig'a moyil ko'rarmen joni zorimni,
Tilarmen bir yo'li buzmoq buzul'g'on ro'zgorimni.*

Ju	nun	vo	diy	si	g'a	mo	yil	ko'	rar	men	jo	ni	zo	rim	ni
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–
Ti	lar	men	bir	yo'	li	buz	moq	bu	zul	g'on	ro'	z (i)	go	rim	ni
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–

Endi chizmani alohida belgilasak:

V --- V --- V --- V ---
V --- V --- V --- V ---

Chizmadagi belgilar jadvaldagi mafoiylun rukni bilan mos keladi. Demak, bayt hazaj bahriga tegishli. Ruknlar soni esa sakkizta. Bu arab tilida **musamman (sakkizlik)** deyiladi. Har ikkala misradagi ruknlar to'liq, tashlab yuborilmagan, bu holat **solim (sog'lom)** deyiladi. Ruknlar soni sakkizta ekanligini hisobga olib bayt vaznini nomlasak, uning **hazaji musammani solim** ekanligi ma'lum bo'ladi.

Baytlar hijolarining chizmadagi shakli **taqti** deyiladi. Taqti arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida «qirqish» ma'nosini bildiradi. Chunki biz har bir ruknni alohida «qirqib» olamiz:

V --- / V --- / V --- / V ---
V --- / V --- / V --- / V ---

Ruknlarning nomlarini alohida yozib chiqsak ham yuqoridagi manzaraga hamohanglikni ko'ramiz:

**mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun**

Vasl hodisasi

Ko'plab g'azallarning vaznini aniqlashda **vasl** hodisasiga duch kelamiz. Xo'sh, aruzdagi **vasl** nima?

Vasl arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida «**ulanish**» ma'nosini anglatadi. G'azal baytidagi bir so'zning o'zidan keyin kelayotgan unli harf bilan boshlangan so'zga qo'shib o'qilishi **vasl** deyiladi. Buni yaxshiroq tushunish uchun bir baytni olib tahlil qilib ko'raylik:

*Tun, oqshom bo'ldi-yu, kelmas mening sham'i shabistonim,
Bu anduh o'tidin har dam kuyar parvonadek jonim.*

Birinchi misradagi **tun** so'zini biz qoida bo'yicha cho'ziq deb olamiz, shunda ikkala misradagi qolgan so'zlarning ham hijolarini aniqlasak, quyidagi manzara paydo bo'ladi:

---- / **V** ---- / **V** ---- / **V** ----
V ---- / **V** ---- / **V** ---- / **V** ----

Bir qaraganda, **hazaji musammani solim** vaznidagi she'r. Lekin birinchi misradagi ilk hijo nega cho'ziq? U qisqa bo'lishi kerak emasmi? Ha, bu hijo qisqa bo'lishi kerak, shuning uchun **tun** so'zini o'zidan keyin kelayotgan **oqshom** so'ziga qo'shib o'qiyimiz:

Tu**noq**shom bo'ldi-yu, kelmas mening sham'i shabistonim.

Bo'g'inga ajratsak, **tu-noq-shom** deb ajratamiz va o'qiyimiz. Ayni shu hodisani **vasl** deb ataymiz. Vasl hodisasi mumtoz adabiyotimiz janrlarida yozilgan juda ko'plab she'rlarda uchraydi va buni bilish she'ming vaznini to'g'ri aniqlab o'qishda, ayniqsa, muhimdir.

Vasl hodisasi ko'pincha baytda o'ta cho'ziq hijoni oddiy cho'ziq hijoga aylantirishi ham mumkin. Masalan, quyidagi taqtiga e'tibor qaratsak:

Me	ni	men	is	ta	gan	o'z	suh	ba	ti	g'a	ar	ju	mand(i)	et	mas
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-V	-	-
Me	ni	is	tar	ki	shi	ning	suh	ba	tin	ko'ng	lim	pi	sand(i)	et	mas
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-V	-	-

Ushbu bayt hijolarini cho'ziq va qisqaga ajratganimizda **arjumand** va **pisand** so'zlarini o'ta cho'ziq hijo deb qabul qilganligimiz uchun yuqorida o'rgangan qoidamiz bo'yicha **arjumandi** hamda **pisandi** deb o'qishimiz va shunga mos tarzda o'ta cho'ziq qilib belgilashimiz kerak. Lekin bu tarzda belgilasak, to'rtinchi ruknda ikkita qisqa bo'g'in bo'lib qoladi va ruknlar orasidagi mutanosiblikka putur yetadi, shu sababli **arjumand** va **pisand** so'zlarini o'zidan keyin kelayotgan **etmas** so'ziga qo'shib o'qiy-miz. Ana shunda aruzga xos ohang ham, vazn ham to'g'ri saqlanadi:

Me	ni	men	is	ta	gan	o'z	suh	ba	ti	g'a	ar	ju	man	det	mas
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-
Me	ni	is	tar	ki	shi	ning	suh	ba	tin	ko'ng	lim	pi	san	det	mas
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-

Demak, ko'rinyaptiki, ushbu bayt hazaj bahrining **hazaji musammani solim** vaznida yozilgan ekan.

Savol va topshiriqlar:

1. Rukn nima?
2. Bahr nima?
3. Aruz tizimida nechta bahr mavjud va ularning qaysilari turkiy adabiyotda keng qo'llanadi?
4. Vaznlarni qanday qoida asosida nomlaymiz?
5. «Mahzuf» so'zining ma'nosi nima va u qanday ahamiyat kasb etadi?
6. «Solim» so'zi qanday ma'no anglatadi?
7. Quyidagi baytni tahlil qiling va nomlang:
*Manga ne manzil-u ma'vo ayon, ne xonumon paydo,
Ne jonimdin asar zohir, ne ko'nglumdin nishon paydo.*
8. «Vasl» hodisasini tushuntirib bering.
9. Vasl hodisasi bayt vaznini aniqlashda qanday ahamiyatga ega?

10. Quyidagi baytning vaznini aniqlang:

Ki: Ey zori jafokash oshiqim, mensiz nechuktursen?

Men o'ldum lol-u, ayta olmadim mayli javob aylab.

BAHRLAR VA ULARNING TARKIBIY TUZILISHI

Tayanch tushunchalar

- asliy ruknlar
- turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar
- muzori
- mujtass
- munsarih
- sari
- xafif

Asliy ruknlar va ularning tuzilishi

Biz yuqorida asliy ruknlar haqida umumiy ma'lumotga ega bo'ldik va ularning to'rttasi bilan tanishdik. Aslida, aruz tizimida sakkizta asliy rukn mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

2-jadval

№	Asliy ruknlar nomi	Chizmasi	Hosil qilinadigan bahr nomi
1	Foilotun	-V --	Ramal
2	Mafoiylun	V ---	Hazaj
3	Mustaf'ilun	-- V -	Rajaz
4	Fauvlun	V --	Mutaqorib
5	Foilun	-V -	Mutadorik
6	Mutafoilun	V V - V -	Komil
7	Mafoilatun	V - V V -	Vofir
8	Maf'uvlotu	--- V	-

Yuqoridagi asliy ruknlardan **maf'uvlotu** rukni alohida holatda bahr hosil qilmasa-da, lekin aruz tizimida o'z o'rniga ega. Biz bu ruknning vazifasi haqida keyingi mavzularda to'liqroq ma'lumot beramiz.

Bahlarning tarkibiy tuzilishi

Yuqorida biz bahlarning umumiy mohiyati haqida tasavvur hosil qildik. Turkiy she'riyatda qo'llanadigan 11 ta bahr qanday ruknlardan tarkib topganiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi:

1. **Bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar.**

2. **Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar.**

Birinchi guruhga faqat bir asliy ruknga ega bo'lgan bahrlar kiradi. Ya'ni ramal bahri faqat **foilotun** ruknining, hazaj bahri esa faqat **mafoiylun** rukni va shu kabi bu guruhga kirgan qolgan bahrlar ham bir asliy ruknning takroriga asoslanadi. Biz yuqorida turkiy aruzda qo'llanuvchi shunday bahlardan faqat to'rttasini ko'rib chiqdik. Aslida, turkiy aruzda bunday bahrlar soni oltita. Yuqorida keltirilgan 1-jadvalni endi to'liq holda ko'ramiz:

3-jadval

№	Bahrlar nomi	Asliy ruknlar nomi	Chizmasi
1	<i>Ramal</i>	Foilotun	-V --
2	<i>Hazaj</i>	Mafoiylun	V ---
3	<i>Rajaz</i>	Mustaf'ilun	-- V -
4	<i>Mutaqorib</i>	Fauvlun	V --
5	<i>Mutadorik</i>	Foilun	-V -
6	<i>Komil</i>	Mutafoilun	V V - V -

Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar esa o'zining asl ustuniga, ya'ni rukniga ega bo'lmaganligi uchun ular ikki xil asliy ruknlarning birikuvidan hosil bo'ladi. Ushbu guruhga kiruvchi bahrlar soni 5 tadir:

1. *Muzori* mafoiylun va foilotun asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman ko'rinishida mavjud bo'ladi.

2. *Mujtass* mustaf'ilun va foilotun asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.

3. *Munsarih* mustaf'ilun va maf'ulotu asliy ruknlari tarmoqlarining o'zaro almashinuvidan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.

4. *Sari* ikki marta mustaf'ilun va bir marta maf'ulotu asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musaddas shaklida uchraydi.

5. *Xafif* foilotun asliy rukni va tarmoqlari hamda mustaf'ilun asliy rukni tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musaddas shaklida uchraydi.

4-jadval

№	Bahr nomi	Qaysi asliy ruknlardan tashkil topganligi
1	Muzori	mafoiyun / foilotun / mafoiyun / foilotun
2	Mujtass	mustaf'ilun / foilotun / mustaf'ilun / foilotun
3	Munsarih	mustaf'ilun / maf'uvlotu / mustaf'ilun / maf'uvlotu
4	Sari	mustaf'ilun / mustaf'ilun / maf'uvlotu
5	Xafif	foilotun / mustaf'ilun / foilotun

Savol va topshiriqlar:

1. Asliy ruknlar deganda nimani tushunasiz?
2. Asliy ruknlar soni nechta?
3. Asliy ruknlarning qaysi biri bahr yasamaydi?
4. Asliy ruknlarning bahr hosil qilishdagi vazifasi haqida nimalar deya olasiz?

BIR XIL ASLIY RUKNLARDAN TARKIB TOPGAN BAHRLAR. RAMAL BAHRI

Tayanch tushunchalar

- ramal
- foilotun
- foiliyyon
- failotun
- foilotu
- failotu
- foilun
- foilon
- failun
- failon
- fa'lun
- fa'lon

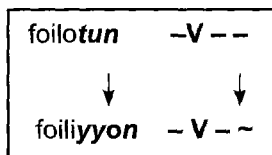
Ramal bahri turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llanilgan bahr bo'lib, deya-li barcha shoirlar ijodida yetakchi o'rinda turadi. «Ramal» so'zi arabcha «tuyaning lo'killashi», «bo'yra to'qish» degan ma'noni anglatadi.¹

Ramal bahri **foilotun** asliy ruknining bayt tarkibida turli holatlarda takrorlanishidan hosil bo'ladi.

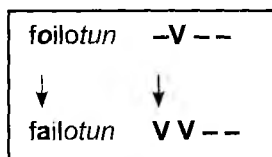
¹Umuman olganda, tuya sahro xalqlari, xususan, arab xalqi turmush tarzining ajralmas qismi hisoblanganligi uchun aruzdagi ko'plab atamalar tuya bilan bog'lanadi.

Ramal bahrining asliy ruknidan tarmoq ruknlar yasaladi. Bu qanday yuz beradi? Tarmoq ruknlar **foilotun** asliy ruknining hijolarini turlicha o'zgartirish: tashlab yuborish, qisqartirish yoki cho'zish orqali paydo bo'ladi. Ushbu tarmoqlarni birin-ketin ko'rib chiqsak.

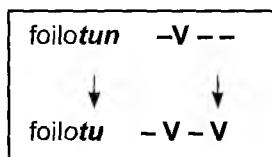
1. **Foiliyyon** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi bo'g'inini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish orqali paydo bo'ladi va faqat misranning oxirida keladi.

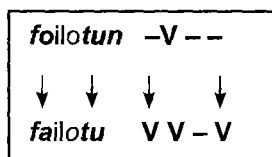
2. **Failotun** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining birinchi hijosini qisqartirish hisobiga shakllanadi.

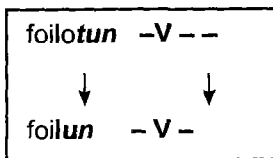
3. **Foilotu** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi hijosini qisqartirish natijasida paydo bo'ladi.

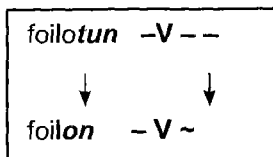
4. **Failotu** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining birinchi va oxirgi hijolarini qisqartirish natijasida paydo bo'ladi.

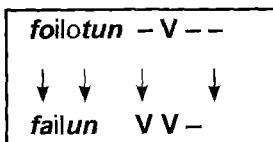
5. **Foilun** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish natijasida paydo bo'ladi.

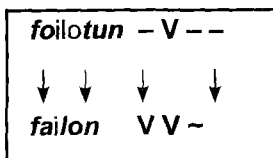
6. **Foilon** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish va uchinchi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida paydo bo'ladi.

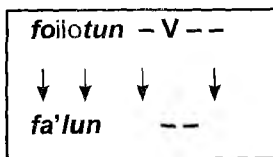
7. **Failun** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish va birinchi hijoni qisqartirish natijasida paydo bo'ladi.

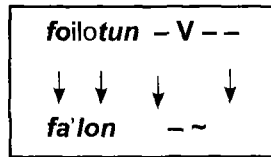
8. **Failon** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish, birinchi hijoni qisqartirish, uchinchi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida paydo bo'ladi.

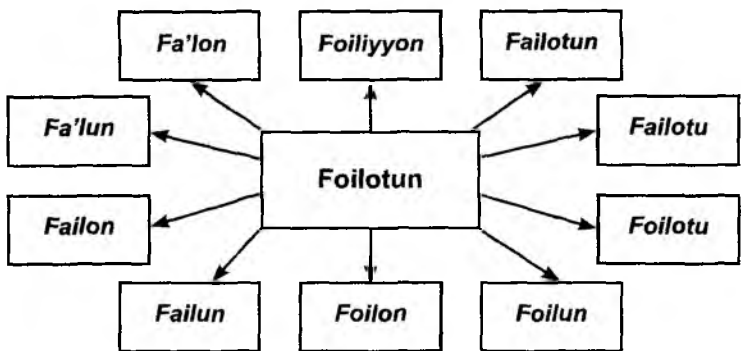
9. **Fa'lun** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining bir cho'ziq va qisqa hijolarini tashlab yuborish natijasida paydo bo'ladi.

10. **Fa'lon** tarmoq rukni **foilotun** asl ruknining bir cho'ziq va qisqirgan hijolarini tashlab yuborish, oxirgi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida paydo bo'ladi.

Foilotun aslini uning tarmoq ruknlari bilan birga quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

Ushbu tarmoq ruknlar vazn tarkibida kelganda alohida nomga ega bo'ladi. Quyidagi jadvalda ularni vazndagi nomi bilan birga ko'rib chiqamiz.

5-jadval

№	Taqtiyi	Afoyili	Ruknning vazn tarkibidagi nomi
1	- V - ~	Foiliyyon	Musabbag'
2	V V - -	Failotun	Maxbun
3	V V - V	Failotu	Mashkul
4	- V - V	Foilotu	Makfuf
5	- V -	Foilon	Mahzuf
6	- V -	Foilon	Maqsur
7	V V -	Failun	Maxbuni mahzuf
8	V V ~	Failon	Maxbuni maqsur
9	- -	Fa'lun	Maqtu
10	- ~	Fa'lon	Maqtuyi musabbag'

Savol va topshiriqlar:

1. Ramal bahrining asliy rukni qanday ataladi?
2. Foilotun asliy ruknidan tarmoq ruknlar qanday hosil qilinadi?
3. Ramal bahrining tarmoq ruknlarini daftaringizga yozing va yod oling!

RAMAL BHRINING MUSAMMAN VAZNLARI

Tayanch tushunchalar

- ramali musammani solim
- ramali musammani mahzuf
- ramali musammani maqsur
- ramali musammani mashkul
- ramali musammani maxbun
- ramali musammani maxbuni mahzuf
- ramali musammani maxbuni maqsur
- ramali musammani solimi maxbuni maqtu
- ramali musammani maxbuni maqtuyi musabbag'

Turkiy adabiyotda ramal bahri asosan **musamman** va **musaddas** ahaklarda uchraydi. Dastavval musamman ruknli vaznlarni ko'rib chiqamiz.

Ramali musammani solim

Yuqorida biz ruknlarning bir misrada 4, bir baytda 8 marta takrorlanishidan musamman shakli yuzaga kelishini ta'kidlab o'tgan edik. Agar har bir misradagi rukn to'liq holatda takrorlansa **solim** hisoblanishi ham aytib o'tildi. Ramal bahridagi birinchi vazn **ramali musammani solim** deb ataladi. Ya'ni **foilotun** rukni mazkur baytda 8 marta hech qanday o'zgartirishlarsiz, to'liq holda takrorlanadi. Taqtiyi quyidagicha:

foilotun foilotun foilotun foilotun
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Ammo bunday vazn xush ohangga ega emas, shu sababli mumtoz adabiyotimizda ushbu vaznda deyarli she'r bitilmagan. Hazrat Navoiy bu vaznni tajribadan o'tkazish maqsadida bir g'azal yozgan bo'lib, u «Navo-

dir ush-shabob» devonidan 199-raqam bilan o'rin olgan. G'azal matniga quyidagicha:

solim

***Ey jalol-u rahmatingdin gar zalil-u, gar muazzaz,
Safhayi kavnayn o'lub oting tarozidin mutarraz...***

Ey	ja	lo	l-u	rah	ma	ting	din	gar	za	li	l-u	gar	mu	az	zaz
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Saf	ha	yi	kav	nay	no'	lub	o	ting	ta	ro	zi	din	mu	tar	raz
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Ramali musammani mahzuf

Mazkur vazn dastlabki uch ruknning *foilotun*, so'nggi to'rtinchi ruknning *foilun* tarzida kelishidan yaraladi. Ya'ni vaznning taqtiyi:

foilotun foilotun foilotun foilun
-V--/-V--/-V--/-V-

UNUTMANGI!

Muayyan bahrga doir vaznni aniqlashda vazn tarkibida asl rukn ishtirok etsa-da, nomlanishda asosan o'zgarishga uchragan (tarmoq) ruknlar e'tiborga olinadi. Masalan, ramali musammani mahzuf vaznida dastlabki ruknlarda foilotun aynan o'zgarishsiz, ya'ni solim tarzida takrorlanadi, to'rtinchi ruknning oxirgi bo'g'ini tashlab yuborilgan, ya'ni mahzuf. Lekin ko'p hollarda vaznni nomlashda «solim» so'z qo'llanilmasdan, asosan o'zgarishga uchragan rukn – «mahzuf»ga e'tibor qaratiladi, solim esa xotirada saqlanadi.

Ramali musammani mahzuf vazni turkiy she'riyatda eng ko'p istifodetilgan bo'lib, «Xazoyin ul-maoniy»dagi 2600 g'azaldan 1101 tasi ushbu o'lchovda bitilgan.

***Orazin yopqoch, ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.***

(«G'aroyib us-sig'ar», 249-g'aza)

dir ush-shabob» devonidan 199-raqam bilan o'rin olgan. G'azal matla quyidagicha:

solim

***Ey jalol-u rahmatingdin gar zalil-u, gar muazzaz,
Safhayi kavnayn o'lub o'ting tarozidin mutarraz...***

Ey	ja	lo	l-u	rah	ma	ting	din	gar	za	li	l-u	gar	mu	az	zaz
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Saf	ha	yi	kav	nay	no'	lub	o	ting	ta	ro	zi	din	mu	tar	raz
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Ramali musammani mahzuf

Mazkur vazn dastlabki uch ruknning *foilotun*, so'nggi to'rtinchi rukning *foilun* tarzida kelishidan yaraladi. Ya'ni vaznning taqiyi:

foilotun foilotun foilotun foilun
-V--/-V--/-V--/-V-

UNUTMANG!

Muayyan bahrga doir vaznni aniqlashda vazn tarkibida asl ruk ishtirok etsa-da, nomlanishda asosan o'zgarishga uchragan (tarmoq) ruknlar e'tiborga olinadi. Masalan, ramali musammani mahzuf vaznidagi dastlabki ruknlarda foilotun aynan o'zgarishsiz, ya'ni solim tarzida takrorlanadi, to'rtinchi ruknning oxirgi bo'g'ini tashlab yuborilgan bo'lsa, ya'ni mahzuf. Lekin ko'p hollarda vaznni nomlashda «solim» so'zidan qo'llanilmasdan, asosan o'zgarishga uchragan rukn – «mahzuf» e'tibor qaratiladi, solim esa xotirada saqlanadi.

Ramali musammani mahzuf vazni turkiy she'riyatda eng ko'p istifodadan foydalanilgan bo'lib, «Xazoyin ul-maoniy»dagi 2600 g'azaldan 1101 tasi ush tarzda o'lchovda bitilgan.

***Orazin yopqoch, ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.***

(«G'aroyib us-sig'ar», 249-g'az)

O	ra	zin	yop	qoch	ko'	zim	din	so	chi	lur	har	lah	za	yosh
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Bo'y	la	kim	pay	do	bo'	lur	yul	duz	ni	hon	bo'l	g'och	qu	yosh
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Misollar:

*Har gadokim bo'ryoyi faqr erur kisvat anga,
Saltanat zarbaftidin hojat emas xil'at anga.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 8-g'azal)

*Ko'nglum ichra dard-u g'am avvalg'ilarg'a o'xshamas
Kim, ul oyning hajri ham avvalg'ilarg'a o'xshamas.*

(«Navodir ush-shabob», 238-g'azal)»

*Yordin hijron chekar ushshoqi zor, ey do'stlar,
Necha tortay hajr, chun yo'q menda yor, ey do'stlar.*

(«Badoye ul-vasat», 140-g'azal)

*Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo'lmasa,
Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo'lmasa?*

(«Favoyid ul-kibar», 24-g'azal)

Ramali musammani maqsur

Mazkur vaznda **foilotun** rukni 3 marotaba takrorlanib, 4-rukn **foilon** shaklida keladi. Aynan oxirgi rukn – **foilonning** vazndagi nomi maqsur bo'lganligi uchun, vazn *ramali musammani maqsur* deb ataladi. Taqtiyi quyidagicha:

foilotun foilotun foilotun foilon
-V--/-V--/-V--/-V~

*Og'zining sirri manga ma'lum agar ermas, ne ayb,
Hech kimga zarraye chun bermamish haq ilmi g'ayb...*

Og'	zi	ning	sir	ri	ma	nga	ma'	lum	a	gar	er	mas	ne	ayb
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~
Hech	(i)	kim	ga	zar	ra	ye	chun	ber	ma	mish	haq	il	mi	g'ayb
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~

Misollar:

*Subh erur soqi-yu, men maxmurmen, sen mayparast,
Tut quyoshdek jomni, moni nedur bo'lmoqqa mast...*

*Charx izing gardiga qildi kavkabi sayyor xarj,
Javhar olmoqqa g'aniy qilgan kebi dinor xarj...*

Ramali musammani mashkul

Ushbu vaznning 1- va 3-rukni **failotu** (VV – V), 2- va 4-ruklari **foilotun** (– V – –) tarzida keladi. Bir baytda ruknlarning umumiy soni 8 tani tashkil etib, 1- va 3-ruklar – **failotu** (VV – V)ning nomi mashkul ekanligini hisobga olsak, vaznni **ramali musammani mashkui** deb ataymiz. Taqtiyi:

failotu foilotun failotu foilotun
V V – V / – V – – / V V – V / – V – –

Mazkur vazn o'qilishi jihatidan og'ir ohangga ega bo'lganligi uchun turkiy she'riyat, xususan, hazrat Navoiy ijodida keng o'ringa ega emas. Sakkizta qisqa va sakkizta cho'ziq hijoning guruhlanib takrorlanishi muayyan murakkablikni vujudga keltiradi. «Xazoyin ul-maoniy»da bu vaznda yozilgan bitta g'azal mavjud.

*Yana shu'laliq ko'ngulni g'aming etti pora-pora,
Buki butrashur, erur poralari emas sharora.*

(«Badoye ul-vasat», 523-g'azal)

Ya	na	shu'	la	liq	ko'	ngul	ni	g'a	mi	nget	ti	po	ra	po	ra
V	V	-	V	-	V	-	-	V	V	-	V	-	V	-	-
Bu	ki	but	ra	shur	e	rur	po	ra	la	ri	e	mas	sha	ro	ra
V	V	-	V	-	V	-	-	V	V	-	V	-	V	-	-

Ramali musammani maxbun

Mazkur vazn taqtiyida dastavval **foilotun** rukni, so'ng 3 marta **failotun** rukni keladi. **Failotun** rukni esa maxbun deb ataladi. Shu sabab vazn nomi **ramali musammani maxbundir**.

Taqtiyi quyidagicha:

foilotun failotun failotun failotun
 -V-- / VV-- / VV-- / VV--

*Har tarafkim borur ag'yor ila jonon talashurmen,
 Chun ajal qasd qilur o'lmakima, jon talashurmen.*

(«Badoye ul-vasat», 471-g'azal)

Har	ta	raf	kim	bo	ru	rag'	yor	i	la	jo	non	ta	la	shur	men
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-
Chun	a	jal	qas	d(i)	qi	lur	o'l	ma	ki	ma	jon	ta	la	shur	men
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-

Misollar:

*Ey, ko'ngul ichra mayi vasling uchun kom tamanno,
 Jong'a ham furqating o'ti aro bu xom tamanno.*

(«Favoyid ul-kibar», 5-g'azal)

*Kotibi sun chu har kimga bir ishni raqam aylab,
 Sabz xatlar g'amig'a bizni qazo muttaham aylab.*

(«Favoyid ul-kibar», 57-g'azal)

Ramali musammani maxbuni mahzuf

Ushbu vaznda ilk rukn **foilotun** shaklida keladi. Keyingi 2- va 3-ruknlar **failotun** bo'lib, bu maxbun deb atalishi ma'lum. Oxirgi 4-rukni esa **fallun** bo'lib, bu maxbuni mahzufdir. Shu asosda uning taqtiyini chizsak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

foilotun failotun failotun failun
 -V-- / VV-- / VV-- / VV-

Endi vaznni nomlaymiz: bahr nomi **ramal**, bir baytda 8 ta rukn, demak, **musamman**, birinchi rukn **solim**, qolganlari **maxbun**, oxirgi rukn esa **maxbuni mahzuf**, bularning hammasi esa **ramali musamman maxbuni mahzuf** nomida aks etar ekan.

UNUTMANG!

Ushbu vaznning birinchi rukni ba'zan «failotun» tarzida ham kelishi, ya'ni birinchi misra failotun bilan boshlansa, keyingi misra failotun bilan boshlanishi (yoki aksincha) mumkin va bu holat ramal bahring maxbun tarmog'idagi barcha vaznlarga tegishlidir.

*Bo'lmayin husn ko'ngul topmadi ishq ichra tarab,
Anga haqdin talabi ishqdurur husn talab.*

(«Badoye ul-vasat», 46-g'azal)

Bo'l	ma	yin	hus	n(i)	ko'	ngul	top	ma	di	ish	qich	ra	ta	rab
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-
A	nga	haq	din	ta	la	bi	ish	q(i)	du	rur	hus	n(i)	ta	lab
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-

Misollar:

*Qildi yuz pora ko'ngul bo'lg'ali afgor sanga,
Yuz ko'ngul birla meni ishq giriftor sanga.*

(«Navodir ush-shabob», 16-g'azal)

*Qoshi yosinmu deyin, ko'zi qarosinmu deyin,
Ko'ngluma har birining dard-u balosinmu deyin?*

(«Navodir ush-shabob», 483-g'azal)

*Kosh sanchilsa iki ko'zuma ko'yung tikani,
Kirpiking ignasi birla chiqarur bo'lsa ani.*

(«Navodir ush-shabob», 585-g'azal)

Ramali musammani maxbuni maqsur

Ushbu vazni hosil qilish uchun yuqoridagi vaznning oxirgi ruknini **maxbuni mahzuf**, ya'ni failun (VV-)dan **maxbuni maqsur** – failon (V V-)ga o'zgartiramiz. Shunda quyidagi manzara hosil bo'ladi:

foilotun failotun failotun failon
 - V - - / V V - - / V V - - / V V ~

Demak, bu vazn yuqorisidagidan bor-yo'g'i oxirgi ruknning o'zgarishi bilan farqlanmoqda.

*Vahki, ul mug'bacha har damki chekar bodayi nob,
 Qo'zg'alur arbadasidin bu ko'han dayri xarob.*

(«Badoye ul-vasat», 42-g'azal)

Vah	ki	ul	mug'	ba	cha	har	dam	ki	che	kar	bo	da	yi	nob
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	~
Qo'z	g'a	lur	ar	ba	da	si	din	bu	ko'	han	day	ri	xa	rob
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	~

*Ishq tobidin o'lubmen meni bemor zaif,
 Tob ko'p ko'rsa aningdekki bo'lur tor zaif.*

(«Badoye ul-vasat», 306-g'azal)

*Ishq aro nofi emas oqil-u farzonag'a pand,
 Qayda bas naf yeturgay meni devonag'a pand.*

(«Favoyid ul-kibar», 116-g'azal)

Ramali musammani solimi maxbuni maqtu

Ushbu vazn yuqorida keltirilgan *ramali musammani maxbuni mahzuf* hamda *ramali musammani maxbuni maqsurdan* faqat oxirgi ruknning o'zgarishi bilan farqlanadi, ya'ni oxirgi rukn **fa'lun** (- -) tarzida keladi. Bu rukn, bilamizki, maqtu deyiladi. Taqti esa quyidagi shaklda namoyon bo'ladi:

foilotun failotun failotun fa'lun
 - V - - / V V - - / V V - - / - -

Necha bo'lg'ay manga hajr ichra tazallum, yo Rab?

Ayla bu zulm aro holimg'a tarahhum, yo Rab.

(«G'aroyib us-sig'ar», 47-g'azal)

Ne	cha	bo'l	g'ay	ma	nga	haj	rich	ra	ta	zal	lum	yo	Rab
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	-	-
Ay	la	bu	zul	ma	ro	ho	lim	g'a	ta	rah	hum	yo	Rab
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	-	-

Misollar:

Navbahor o'ldi-yu, men hajrida, soqiy, may tut,

Toki yig'lay qilibon arbada andoqki bulut.

(«Navodir ush-shabob», 71-g'azal)

Ishq aro men kebi yo'q besar-u somon bo'lg'an,

Xonumon buzg'an aloxon-u alomon bo'lg'an.

(«Navodir ush-shabob», 488-g'azal)

Ramali musammani maxbuni maqtuyi musabbag'

Ushbu vazn biz yuqorida o'rgangan vaznlardan oxirgi ruknning **fa'lon** (- ~)ga almashishi natijasida yuzaga keladi, taqtiyi esa quyidagichadir:

foilotun failotun failotun fa'lon

- V - - / V V - - / V V - - / - ~

Fa'lon (- ~) rukni maqtuyi musabbag' deb ataladi. Shuning uchun ushbu vaznning birinchi rukni solim, o'rtadagi 2- va 3-ruknleri maxbun oxirgisi maqtuyi musabbag' ekanligini hisobga olsak, uning atalishi **ramali musammani maxbuni maqtuyi musabbag'**dir.

Manga ul ko'zi qora dedi chuchuk chandin so'z,

Ne ajab oni qorako'z desam-u shirin so'z.

(«Navodir ush-shabob», 219-g'azal)

Ma	nga	ul	ko'	zi	qo	ra	de	di	chu	chuk	chan	din	so'z
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	-	~

Ne	a	jab	o	ni	qo	ra	ko'z	de	sa	mu	shi	rin	so'z
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	-	~

Misollar:

*Qotilekim, anga ermas kishi aslo gustox,
To'ldi qonimki, bo'lubmen meni shaydo gustox.*

(«Badoye ul-vasat», 108-g'azal)

*Ey yuzung bog'i nasimida havoyi navro'z,
La'li tojing bo'lub ul bog'da bo'stonafro'z.*

(«Badoye ul-vasat», 215-g'azal)

Savol va topshiriqlar:

1. *Ramali musammani solim* vazni qanday hosil bo'ladi?
2. Navoiyning *ramali musammani solim*da yozilgan g'azalini «Navodir ul-shabob» devonidan toping, daftaringizga ko'chiring va barcha baytlarning taqtiyini chizing.
3. *Ramali musammani mashkul* vaznining birinchi va uchinchi ruknlari qanday nomlanadi? Ushbu vaznning turkiy she'riyatda keng istifoda etilganligi sabablari haqida o'ylab ko'ring.
5. Ramal bahridagi maxbun va maxbuni mahzuf ruknlari o'rtasida qanday farq bor?
6. *Ramali musammani maxbuni mahzuf* va *ramali musammani maxbun* vaznlari o'rtasidagi farqni ayting.
7. Ramal bahridagi maqtuyi musabbag' hamda maqtu ruknlarning afoyillarini ayting. Ular o'rtasidagi farqni tushuntiring.
8. Quyidagi baytlarning vaznini aniqlang:

*Har ne, shah maqsudidur, darveshning mardudidur!
Ko'r ne himmatdur munga, ne nav erur holat anga.*

* * *

*Aylamang bekasligimni ta'n, bir kun bor edi
Menda ham bir nozanin chobuksuvor, ey do'stlar.*

* * *

*Yuzida kufr o'tining shu'lasidin yuz ming nur,
Sochida din xalalidin tushubon yuz ming tob.*

* * *

*Hajr anduhidamen, soqiy, ul oydin so'z deb,
Meni bir-ikki to'la sog'ari may birla ovut.*

* * *

*Bu mahol amredurur, chunki taxayyul birla
Qila olmon iki la'lini tamosho gustox.*

RAMAL BHRINING MUSADDAS VAZNLARI

Tayanch tushunchalar

- ramali musaddasi mahzuf
- ramali musaddasi maqsur
- ramali musaddasi maxbuni mahzuf
- ramali musaddasi maxbuni maqsur
- ramali musaddasi maxbuni maqtu
- ramali musaddasi maxbuni maqtuyi musabbag'

Ramal bhrining musaddas ruknli vaznlari xuddi musamman vaznlar singari tuzilishga ega bo'lib, faqatgina misra tarkibida bir ruknning ka ekanligi bilan farqlanadi.

Shu sababli ushbu vaznlarga ta'rif berishda ularning nomlari, taqti va misollar keltirish bilan cheklanamiz.

Ramali musaddasi mahzuf

Taqtiyi:

foilotun foilotun foilun
- V - - / - V - - / - V -

*Shahsuvorim har qachon javlon qilur,
Mahv o'lub bilman o'zumni, haq bilur.*

(«Navodir ush-shabob», 189-g'aza)

Shah	su	vo	rim	har	qa	chon	jav	lon	qi	lur
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Mah	vo'	lub	bil	man	o'	zim	ni	haq	bi	lur
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Misollar:

*Soqiyo, hijron tunidur, boda tut,
Ul quyosh birla bu shomimni yorut.*
(«Favoyid ul-kibar», 71-g'azal)

*Ishq aro pok-u qalandarliq kerak,
Shu'la bahrida samandarliq kerak.*
(«Lison ut-tayr»)

Ramali musaddasi maqsur

Taqtiyi:

foilotun foilotun foilon
-V---/-V---/-V~

*Gulshaningdin yeldek, ey ra'no nihol,
Men yomon bordim, vale sen yaxshi qol.*
(«Navodir ush-shabob», 380-g'azal)

Gul	sha	ning	din	yel	de	key	ra'	no	ni	hol
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~
Men	yo	mon	bor	dim	va	le	sen	yax	shi	qol
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~

Misollar:

*Ey, xayolingdin manga har dam nishot,
Ko'ngluma vasling so'zidin inbisot.*
(«Favoyid ul-kibar», 282-g'azal)

*Ishq avjiddin qayonkim tushti barq,
Jonni aylar shu'la selobida g'arq.*
(«Lison ut-tayr»)

Ramali musaddasi maxbuni mahzuf

Taqtiyi:

foilotun failotun failun
 - V - - / V V - - / V V -

Yor ul vaqt jafu rasmi tutub
Kim, vafo da'b-u tariqin unutup.

(«Navodir ush-shabob», 66-g'azal)

Yor	(i)	ul	vaq	t(i)	ja	fo	ras	mi	tu	tub
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-
Kim	va	fo	da'	b-u	ta	ri	qin	u	nu	tub
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-

Misollar:

Ishqdin yonsa tanim, so'rma sabab,
Kuysa xoshok yolindin ne ajab.

(«G'aroyib us-sig'ar», 50-g'azal)

Ey, g'aming gavhari jon-u tan aro,
Ikki dur yanglig' iki maxzan aro.

(«Navodir ush-shabob», 22-g'azal)

Ramali musaddasi maxbuni maqsur

Taqtiyi:

foilotun failotun failon
 - V - - / V V - - / V V ~

Bodadin jon isi kasb etti mashom,
Go'yiyo la'linga yetmish edi jom.

(«Badoye ul-vasat», 421-g'azal)

Bo	da	din	jon	i	si	kas	bet	ti	ma	shom
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	~

Go'	yi	yo	la'	li	nga	yet	mish	e	di	jom
-	V	-	-	V	V	-	-	V	V	~

Misollar:

Ey, sening dard-u g'aming jonima xos

Kim, alardin tilamon jonni xalos.

(«Favoyid ul-kibar», 275-g'azal)

Kimga berdi quyosh avjida nashast,

Kim yana qilmadi tufroqqa past.

(«Favoyid ul-kibar», soqiynoma)

Ramali musaddasi maxbuni maqtu

Taqtiyi:

foilotun failotun fa'lun

- V - - / V V - - / - -

Soqiyo, tut qadahi shohona,

Qatrası la'l, vale yakdona.

(«Favoyid ul-kibar», soqiynoma)

So	qi	yo	tut	qa	da	hi	sho	ho	na
-	V	-	-	V	V	-	-	-	-
Qat	ra	si	la'l	(i)	va	le	yak	do	na
-	V	-	-	V	V	-	-	-	-

Misollar:

Ko'zi hajri meni bemor etti,

Qora og'riqqa giriftor etti.

(«G'aroyib us-sig'ar», 639-g'azal)

May uchun dayrdadur oromim,

Dayrning eski safoli jomim.

(«Navodir ush-shabob», 421-g'azal)

Ramali musaddasi maxbuni maqtuyi musabbag'

Taqtiyi:

foilotun failotun fa'lon
 - V - - / V V - - / - ~

*Soqiyo, qil to'la jomi zarkor,
 Bir g'azal boshla Faridun osor.*

(«Favoyid ul-kibar», soqiynoma)

So	qi	yo	qil	to'	la	jo	mi	zar	kor
-	V	-	-	V	V	-	-	-	~
Bir	g'a	zal	bosh	la	Fa	ri	dun	o	sor
-	V	-	-	V	V	-	-	-	~

Misollar:

*Saltanat bog'ida sarvi gulchehr,
 Makramat avji uza raxshon mehr.*

(Soqiynoma)

*Ey buti sarv, qadi gulruksor,
 G'unchang aytur chog'i shirin guftor.*

(Tarji'band)

Savol va topshiriqlar:

1. Turkiy she'riyatda ramali musaddasi solim vazni qo'llanganmi?
2. Quyidagi baytlarning vazni va taqtiyini aniqlang:

*Ayrilur go'yo quyoshdin bir shihob,
 Oti na'lidin har o'tkim, ayrilur.*

* * *

*Gar buzuq ko'nglumni mardud aylading,
 Bok emastur o'zgalarning ko'nglin ol.*

* * *

*Ushbu maykim, ani ta'rif ettim,
 Zikrin aylarda-o'q o'zdin kettini.*

HAZAJ BAHRI

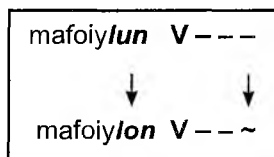
Tayanch tushunchalar

- hazaj
- mafoiylun
- mafoiylon
- mafoilun
- mafoiylu
- fauvlun
- mafoiyl
- maf'uvlu
- maf'uvlun
- foilun
- faal
- fauvl
- fa
- fo

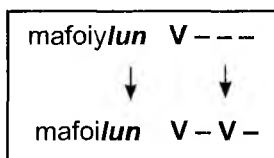
Hazaj bahri **mafoiylun** (V – – –) asliy ruknining baytdagi takroriga moslangan bo'lib, qo'llanilishi jihatidan turkiy she'riyatda ramal bahridun keyin ikkinchi o'rinda turadi. «**Hazaj**» so'zi arabcha «yoqimli ovoz», «xushohang kuy» degan ma'nolarni anglatadi.

Hazaj bahrining asliy ruknidan tarmoq ruknlar yasaladi. Bu qanday yuz beradi? Tarmoq ruknlar **mafoiylun** asliy ruknining hijolarini turlicha o'zgartirish: tashlab yuborish, qisqartirish yoki cho'zish orqali paydo bo'ladi. Ushbu tarmoqlarni birin-ketin ko'rib chiqsak.

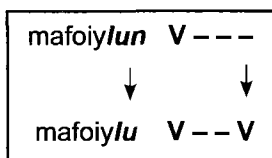
1. Mafoiylon tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining oxirgi bo'g'ini ni o'ta cho'ziq hijoga aylantirish orqali paydo bo'ladi va faqat misranning oxirida keladi.

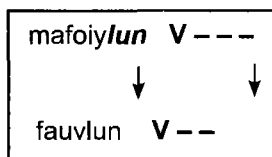
2. Mafoilun tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining uchinchi hijosini qisqartirish hisobiga shakllanadi.

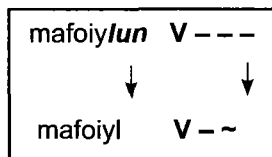
3. Mafoiylu tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining oxirgi hijosini qisqartirish natijasida paydo bo'ladi.

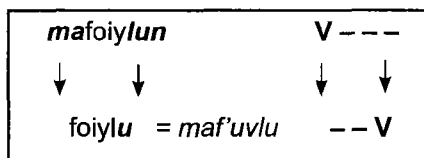
4. **Fauvlun** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish natijasida paydo bo'ladi.

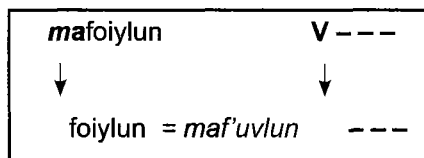
5. **Mafoiyl** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish va uchinchi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida paydo bo'ladi.

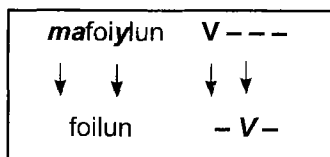
6. **Maf'uvlu** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining birinchi, ya'ni qisqa hijosi tushirilib, oxirgi cho'ziq hijo qisqa hijoga aylantirilishi orqali vujudga keladi. Hosil qilingan *foiylu* rukni o'ziga teng *maf'uvlu* bilan almashtiriladi.

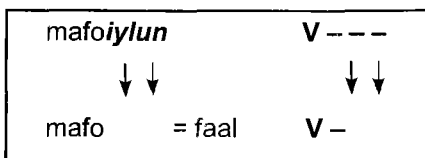
7. **Maf'uvlun** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining birinchi, ya'ni qisqa hijosi tushirilishi natijasida paydo bo'ladi. Vujudga keltirilgan *foiylun* rukni o'ziga teng *maf'uvlun* bilan almashtiriladi.

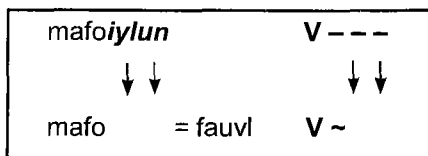
8. **Foilun** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining birinchi hijosini tashlab yuborib, uchinchi hijosini qisqartirish natijasida paydo bo'ladi.

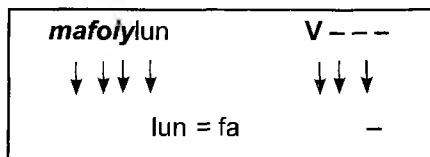
9. **Faal** tarmoq rukni **mafoiylun** asi ruknining uchinchi va to'rtinchi, ya'ni cho'ziq hijolarini tashlab yuborish natijasida paydo bo'ladi. Hosil qilingan **mafo** rukni o'ziga teng **faal** rukni bilan almashtiriladi.

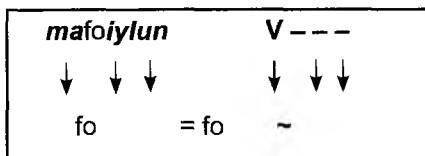
10. **Fauvl** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining uchinchi va to'rtinchi, ya'ni cho'ziq hijolarini tashlab yuborish hamda ikkinchi hijosini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish natijasida paydo bo'ladi. Hosil qilingan **mafo** rukni o'ziga teng **fauvl** rukni bilan almashtiriladi.

11. **Fa** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining avvalgi uch hijosini tashlab yuborish orqali vujudga keladi. Hosil qilingan **lun** rukni o'ziga teng **fa** rukni bilan almashtiriladi.

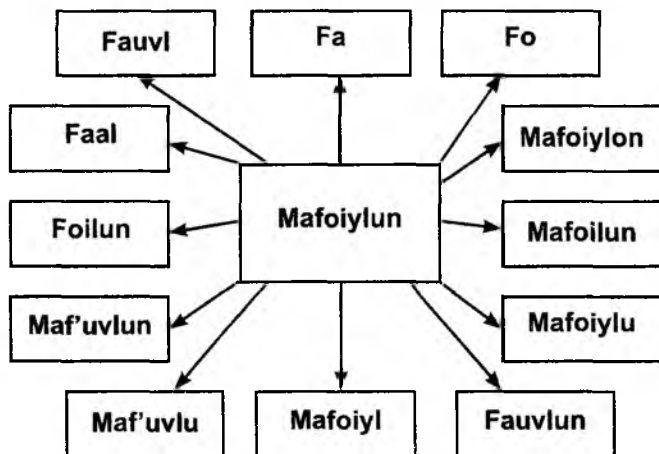

12. **Fo** tarmoq rukni **mafoiylun** asl ruknining avvalgi birinchi, uchinchi va to'rtinchi hijolarini tashlab yuborib, ikkinchi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish orqali vujudga keladi.

Endi ushbu chizmalarni bir jadvalga birlashtiramiz:

№	Tarmoq rukn nomi	Chizmasi	Atalishi	Kelish o'ri
1	Mafoiylon	V --- ~	Musabbag'	So'nggi ruknda
2	Mafoilun	V - V -	Maqbuz	O'rta ruknlarda
3	Mafoiylu	V --- V	Makfuf	O'rta ruknlarda
4	Fauvlun	V --	Mahzuf	So'nggi ruknda
5	Mafoiyl	V - ~	Maqsur	So'nggi ruknda
6	Maf'uvlu	-- V	Axrab	Birinchi va o'rta ruknlarda
7	Maf'uvlun	---	Axram	Birinchi va o'rta ruknlarda
8	Foilun	- V -	Ashtar	Birinchi va o'rta ruknlarda
9	Faal	V -	Ajabb	So'nggi ruknlarda
10	Fauvl	V ~	Ahtam	So'nggi ruknlarda
11	Fa	-	Abtar	So'nggi ruknlarda
12	Fo	~	Azall	So'nggi ruknlarda

Savol va topshiriqlar:

1. «Hazaj» soʻzining lugʻaviy maʼnosini aytib bering.
2. Asl rukndan tarmoq ruknlar hosil qilish usullari haqida nimalarni bilasiz?
3. **Mafoiylun** asl ruknidan hosil boʻladigan tarmoq ruknlarni sanang.

HAZAJ BHRINING MUSAMMAN VAZNLARI

Tayanch tushunchalar

- hazaji musammani solim
- hazaji musammani musabbagʻ
- hazaji musammani axrab
- hazaji musammani axrabi musabbagʻ
- hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf
- hazaji musammani axrabi makfufi maqsur
- hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi mustazod

Hazaji musammani solim

Hazaj bahriga doir musamman vaznlarning dastlabkisi **hazaji musammani solim** boʻlib, biz ushbu vazn haqida ilk mavzularda ham qaytishgan edik. Esingizda boʻlsa, uning taqtiyi quyidagicha edi:

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

V --- /V --- /V --- /V ---

*Manga ne manzil-u ma'vo ayon, ne xonumon paydo,
Ne jonimdin asar zohir, ne ko'nglumdin nishon paydo.*

(«Favoyid ul-kibar», 34-gʻazal)

Ma	nga	ne	man	zi	l-u	ma'	vo	a	yon	ne	xo	nu	mon	pay	do
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-
Ne	jo	nim	din	a	sar	zo	hir	ne	ko'ng	lum	din	ni	shon	pay	do
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-

Misollar:

*O'lukni tirguzur la'ling Masihoso kalom aylab,
Takallum choshniysin sharbati yuhyil-izom aylab.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 59-g'azal)

*Tirik qolsam gar o'zni bazmi vasling ichra solg'aymen,
Firoqing shiddatin de olmasam xud nig'lay olg'aymen.*

(«Navodir ush-shabob», 470-g'azal)

Hazaji musammani musabbag'

Bu vazn hazaji musammani solimdan faqatgina oxirgi ruknning o'zgarishga uchrashi (cho'ziq hijoning o'ta cho'ziq hijoga almashishi) bilan farqlanadi. Taqtiyi quyidagicha:

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylon
V --- / V --- / V --- / V --- ~

Demak, 4-ruknning oxirgi hijosini o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasi-da yangi vazn paydo bo'lyapti. Biz mazkur rukn nomini musabbag' deb ataymiz, vazni esa **hazaji musammani musabbag'** tarzida nomlaymiz.

*Gadoyi faqr ila so'z ayta olmas podsho gustox,
Shah ollinda nechukkim dam ura olmas gado gustox.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 107-g'azal)

Ga	do	yi	faq	ri	la	so'z	ay	ta	ol	mas	pod	(i)	sho	gus	tox
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	~
Shah	ol	lin	da	ne	chuk	kim	dam	u	ra	ol	mas	ga	do	gus	tox
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	~

Misollar:

*Sen o'z xulqungni tuzgil, bo'lma el axloqidin xursand,
Kishiga chun kishi farzandi hargiz bo'lmadi farzand.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 115-g'azal)

*Sarig' kog'azmudurkim, so'zi hajrim ayladim tahrir
Va yoxud shu'la tushti safhag'a ul so'z etib ta'sir.*

(«Navodir ush-shabob», 133-g'azal)

Hazaji musammani axrab

Mazkur vaznni hosil qilishda musamman shaklidagi **mafoiylun** rukn-lurining 1- hamda 3-o'rinlari **maf'uvlu**ga almashtiriladi va quyidagi man-zura hosil bo'ladi:

maf'uvlu mafoiylun **maf'uvlu** mafoiylun
-- V / V--- / -- V / V---

Ma'lumki, **maf'uvlu** rukni axrab deb ataladi. Demak, ushbu vaznni **hazaji musammani axrab** deb nomlaymiz. Bu vazn mumtoz adabiyot-llimizdagi ohangi yoqimli bo'lgan vaznlardan hisoblanadi.

*To tushta yuzin ko'rdum, bo'lmish manga kom uyqu,
Lekin g'amidin bo'lmish ko'zumga harom uyqu.*

(«Badoye ul-vasat», 514-g'azal)

To	tush	ta	yu	zin	ko'r	dum	bo'l	mish	ma	nga	kom	uy	qu
-	-	V	V	-	-	-	-	-	V	V	-	-	-
Le	kin	g'a	mi	din	bo'l	mish	ko'	zum	ga	ha	rom	uy	qu
-	-	V	V	-	-	-	-	-	V	V	-	-	-

Misollar:

*May birla yuzung tim-tim ahmarmu ekin oyo
Yo shu'la aro bir-bir ahgarmu ekin oyo?*

(«G'aroyib us-sig'ar», 115-g'azal)

*Sho'x ikki g'izolingni noz uyqusidin uyg'at,
To uyqulari ketsun, gu'zor ichida o'ynat.*

(«Navodir ush-shabob», 75-g'azal)

Hazaji musammani axrabi musabbag'

Ushbu vaznning vujudga kelishi oxirgi ruknning **mafoiylonga**, ya'ni musabbag' shakliga o'zgarishi bilan bog'liq. 4-ruknning so'nggi hijosi o'ta

cho'ziq bo'lgani uchun, biz bu vaznni **hazaji musammani axrabi musabbag'** deb ataymiz.

Taqtii:

maf'uvlu mafoiylun maf'uvlu mafoiylon
 -- V / V --- / -- V / V --- ~

Turkiy adabiyotda ushbu vaznda birgina g'azal yozilgan bo'lib, hazra Alisher Navoiy qalamiga mansub:

*Bog' ichra sanga sochti gul oq-u qizil yafroq,
 Shah boshig'a andoqkim el oq-u qizil yormoq.*

(«Badoye ul-vasat», 317-g'azal)

Bog'	ich	ra	sa	gna	soch	mish	gul	o	q-u	qi	zil	yaf	roq
-	-	V	V	-	-	-	-	-	V	V	-	-	~
Shah	bo	shi	g'a	an	doq	kim	el	o	q-u	qi	zil	yor	moq
-	-	V	V	-	-	-	-	-	V	V	-	-	~

Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf

Mazkur vazn turkiy aruzning eng xushohang va o'ynoqi ritmga ega bo'lgan musiqiy vaznlaridan biri hisoblanadi. Bunda 1-rukni **maf'uvlu** (axrab), 2- va 3-ruknlari **mafoiylu** (makfuf), 4-rukni **faulvun** (mahzuf) tarzida kelib, uning taqtii quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylu mafoiylu faulvun
 -- V / V -- V / V -- V / V --

Vaznni tashkil etayotgan ruknlarning nomlaridan kelib chiqib uni **hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf** deb ataymiz.

UNUTMANG!

Garchi taqtida ikki marta mafoiylu rukni qatnashayotgan bo'lsa-da, vaznni nomlashda ulardan faqat bittasi hisobga olinadi.

*Yor bordi-yu, ko'nglumda aning nozi qoliptur,
 Andoqki qulog'im to'la ovozi qoliptur.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 187-g'azal)

Yor	bor	di	yu	ko'ng	lim	da	a	ning	no	zi	qo	lip	tur
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-
An	doq	ki	qu	lo	g'im	to'	la	o	vo	zi	qo	lip	tur
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-

Misollar:

*Bo'lsa ikimizning yuzi aksi suda paydo,
Ul su ne taraf borsa, ochilg'ay guli ra'no.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 35-g'azal)

*Yer tutqali ul kofiri xudkom ko'ngulda,
Yo'q menda ko'ngul uylaki orom ko'ngulda.*

(«Navodir ush-shabob», 26-g'azal)

Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur

Yuqoridagi vaznning 4-rukni **fauvlun** (mahzuf)ning oxirgi cho'ziq hijosini o'ta cho'ziq hijoga aylantirib, ruknni **mafoiyl** (maqsur)ga o'zgartirsak, **hazaji musammani axrabi makfufi maqsur** vazni hosil bo'ladi. Uning taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylu mafoiylu mafoiyl
-- V / V -- V / V -- V / V -- ~

*Ul turki xitoning erur andoq ko'zi qiymoch
Kim, nozdin o'lmas demak ollindaki, ko'z och.*

(«Navodir ush-shabob», 100-g'azal)

Ul	tur	ki	xi	to	ning	e	ru	ran	doq	ko'	zi	qiy	moch
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	~
Kim	no	z(i)	di	no'l	mas	de	ma	kol	lin	da	ki	ko'z	och
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	~

Misollar:

*Ey zotinga har necha qilib aql tafakkur,
Ul fikrga bo'lmay samare g'ayri tahayyur.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 132-g'azal)

*Holim kim ekin aylaguchi yorg'a ma'ruz,
Men bedil ishin qilg'uchi dildorg'a ma'ruz.*

(«Favoyid ul-kibar», 277-g'azal)

Hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi mustazod

Mumtoz adabiyotimizda mustazod deb atalgan lirik janr biz quyidagi o'rganadigan vazndagina yoziladi. Uning taqtiyi, aslida, biz yuqoridagida o'rgangan **hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf** vazni bilan deyarli bir xil bo'lib, faqat so'nggi rukndan keyin yana ikki rukn – **maf'uvlu** hamda **fauvlun** orttiriladi. Aslida, mustazod so'zining o'ziga ham lug'aviy jihatdan «orttirilgan, ziyoda qilingan» degan ma'nolarni ifodalaydi. Aynan shu sababli mazkur vazn **hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi mustazod** deb nomlanadi. Uning taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylu mafoiylu fauvlun
-- V / V -- V / V -- V / V --
maf'uvlu fauvlun
-- V / V --

UNUTMANG!

Yuqoridagi vaznlarda kuzatilgani kabi, asosiy misradagi 4-rukn yoki qo'shimcha misradagi so'nggi fauvlun (mahzuf) rukni mafoiyl (maqsur) ga o'zgarishi ham mumkin. Bunda vazn nomiga maqsur so'zi qo'shib aytiladi.

Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniy» kulliyoti to'rt devonining har biriga bittadan mustazod kiritilgan bo'lib, ulardan birini keltirib o'tamiz:

*Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli,
mazhar sanga ashyo,
Sen lutf bila kavn-u makon ichida mavli,
olam sanga mavlo.*

(«G'aroyib us-sig'ar»)

Ey	hus	ni	nga	zar	ro	ti	ja	hon	ich	ra	ta	jal	li
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-
								maz	har	sa	nga	ash	yo
								-	-	V	V	-	-
Son	lut	f(i)	bi	la	kav	n-u	ma	kon	i	chi	da	mav	li
-	-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	V	-	-
								o	lam	sa	nga	mav	lo
								-	-	V	V	-	-

Misollar:

*Din ofati bir mug'bachayi mohliqodur,
mayxora-vu bebok*

*Kim, ishqidin oning vatanim dayri fanodur,
sarmast-u yaqom chok.*

(«Navodir ush-shabob»)

*Ne vo'sma-vu, ne kesmadur ul zulfi sumansoy,
ne g'amzayi jodu,*

*Mashshota sanga zoli falakdur magar, ey oy,
xurshid anga ko'zgu.*

(«Badoye ul-vasat»)

*Bordim bu sahar dayri fano sori urub gom,
maxmuri shabona,*

*Tortar edi har lahza sabuh ahli ichib jom,
noqusi mug'ona.*

(«Favoyid ul-kibar»)

Savol va topshiriqlar:

1. Hazaji musammani solim hamda hazaji musammani musabbag'vaznlari o'rtasidagi farq qaysi o'rinda ko'rinadi?
2. Hazaji musammani axrab vaznida *axrab* rukni qaysi o'rinda keldi?
3. Hazaji musammani axrab vaznidagi to'rtinchi ruknning oxirgi hijosi ni o'ta cho'ziqqa aylantirsak, vazn qanday nomlanadi?

4. Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida *makfuf* rukni qaysi o'rinlarda keladi? Ushbu vazn ohangi sizga mumtoz qo'shiqchilikdagi qaysi kuyni eslatdi?

5. Agar vazn tarkibida bir xil rukn ikki marta takrorlanib kelsa, buning nomlanishida qay shaklda ko'rinadi?

6. «Mustazod» so'zining ma'nosi nima? Mustazod janrida yozilgan adigan she'rning vazni qaysi vazn asosida va qay yo'l bilan shakllanadi?

7. Quyidagi baytlarning vaznini aniqlang:

*Bir oh ila kul bo'ldum, ey charx, tilab topib,
Farhod ila Majnung'a oshiqliq ishin o'rgat.*

* * *

*Men ishq rumuzin demay o'ldum, safar etkim,
Farhod ila Majnunning o'kush rozi qoliptur.*

* * *

*Keynicha ko'ngulsizdur erishmakka Navoiy,
Ul sho'x chu o'z mulkiga bordi ko'ngul olg'och.*

* * *

*Ul nodiradinkim, laqabin hur demishlar,
 husnung erur ahsan.
Ul manzaradinkim, otidur jannati a'lo,
 ko'yung erur a'lo.*

* * *

*Bo'lub nafsingga tobi, band etarsen tushsa dushmani,
Senga yo'q nafsdek dushman, qila olsang ani qil band.*

HAZAJ BAHRINING MUSADDAS VAZNLARI

Tayanch tushunchalar

- hazaji musaddasi mahzuf
- hazaji musaddasi maqsur
- hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim
- hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf
- hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur
- hazaji musaddasi axrami ashtari mahzuf

Hazaji musaddasi mahzuf

Taqtiyi:

mafoiylun mafoiylun fauylun
V --- / V --- / V --

Mazkur vaznda juda ko'plab she'rlar yozilgan bo'lib, bu uning xushohangligi bilan bog'liq. Ushbu vaznda she'r o'qish ham oson. Mumtoz adabiyotimizda ishqiy mavzudagi dostonlar, xususan, Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z», Qutbning «Xusrav va Shirin», Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonlari va barcha nomalar shu vaznda yozilgan.

Hazrat Navoiy qalamiga mansub bir baytni tahlil qilsak:

*Firoqing do'zaxi ichra vujudum
Bo'lubtur o't, nafaslar anda dudum.*

(«Favoyid ul-kibar», 400-g'azal)

Fi	ro	qing	do'	za	xi	ich	ra	vu	ju	dum
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Bo'	tup	tur	o't	na	fas	lar	an	da	du	dum
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Misollar:

*Ko'ngullar quti shirin dostoning,
Bag'irlar qoni la'li durfishoning.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 356-g'azal)

*Firoqing tig'idin yuz pora jonim,
Ne jonim, balki jismi notavonim.*

(«Farhod va Shirin»)

Hazaji musaddasi maqsur

Mazkur vazn yuqorida keltirilgan hazaji musaddasi mahzuf vaznidagi oxirgi ruknda sodir bo'lgan o'zgarish bilan farqlanadi:

mafoiylun mafoiylun mafoiyl
V --- / V --- / V --

Ushbu vazn yuqorida keltirilgan o'lchov bilan birgalikda bir she'r asarining o'zida o'zaro almashinib kelaverishi mumkin. Xususan, Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida mazkur o'lchov hazaji musaddasi mahzuf vazni bilan birgalikda almashinib qo'llangan.

*Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.*

(«Farhod va Shirin»)

Ja	hon	da	qol	ma	di	ul	yet	ma	gan	ilm
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Bi	lib	tah	qi	qi	ni	kas	bet	ma	gan	ilm
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Misollar:

*Ko'rub dardim tarahhum qilmading hech,
To'kub ashkim tabassum qilmading hech.*

(«Navodir ush-shabob», 99-g'azal)

*Ko'ngulning xonumonin berdi barbod
G'ami ishqingki, xonumoni obod.*

(«Badoye ul-vasat», 117-g'azal)

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim

Mazkur vaznning 1-rukni *maf'uvlu* (- -V) bo'lib, *mafoiylun* asarining 2-rukning o'zgarishidan hosil qilinib, axrab deya nomlanadi. 2-rukni *ma*

foilun (V- V-) bo'lib, uni maqbul deb ataymiz. So'nggi 3-rukn (V- V-) **mafoiylun** (V- - -) asl rukn solim shaklida kelib, taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoilun mafoiylun
 - - V / V - V - / V - - -

Ruknlarning bir baytdagi soni (6 ta) hamda rukn nomlarini hisobga olib vaznni **hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim** deb ataymiz. Alisher Navoiyning bu vaznda yozilgan birgina g'azali mavjud:

*Bog' ichra chu garm bo'ldi bozoring,
 Yuz vajh ila bo'ldi gul xaridoring.*
 («Favoyid ul-kibar», 345-g'azal)

Bog'	ich	ra	chu	gar	m(l)	bo'l	di	bo	zo	ring
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-
Yuz	vaj	hi	la	bo'l	di	gul	xa	ri	do	ring
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-	-

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf

Mazkur vaznning ilk rukni **maf'uvlu** (- - V) bo'lib, u axrab deb nomlanadi. Ikkinchi rukni esa **mafoilun** (V- V-) tarzida bo'lib, u maqbuldir. Uchinchi rukn esa **faumlun** (V- -) mahzuf deb atalishini bilasiz. Shunga binoan vaznning taqtiyi quyidagicha:

maf'uvlu mafoilun faumlun
 - - V / V - V - / V - -

Ruknlar ketma-ketligini saqlab qolib, vazn nomini **hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf** deb nomlaymiz. Mazkur vazn musiqiy va yoqimli ohangga ega bo'lib, mumtoz adabiyotimizda keng qo'llanilgan. Alisher Navoiyning «Layli va Mainun» dostoni ham aynan shu vaznda yozilgan.

Dostondan olingan bir baytni tahlil qilamiz:

*Ey, aql sening yo'lungda g'ofil
 Kim, telba sening yo'lungda oqil.*

Ey	aq	l(i)	se	ning	yo'	lung	da	g'o	fil
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-
Kim	tel	ba	se	ning	yo'	lung	da	o	qil
-	-	V	V	-	V	-	V	-	-

Misollar:

Ko'zung ne balo qaro bo'luptur

Kim, jong'a qora balo bo'luptur.

(«G'aroyib us-sig'ar», 161-g'aza)

Yo'q dahrda garchi yor sendek,

Dushman dog'i qayda bor sendek?

(«Navodir ush-shabob», 337-g'aza)

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur

Mazkur vazn biz yuqorida ko'rib o'tgan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzufdan 3-rukndagi oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlarini shini kuzatish mumkin:

maf'uvlu mafoilun mafoiyl

-- V / V - V - / V - ~

Shuning uchun bu ikkala vazn asarlar tarkibida almashinib qo'llanavermaydi. Masalan, «Layli va Majnun»dan olingan quyidagi baytlarni tahlil qilsak:

Gulga beribon zumurradiy taxt,

G'uncha kibi aylading javonbaxt.

...Chun ko'kni xusufzod qilding,

Oyning kumushin savod qilding.

Gul	ga	be	ri	bon	zu	mur	ra	diy	taxt
-	-	V	V	-	V	-	V	-	~
G'un	cha	ki	bi	ay	la	ding	ja	von	baxt
-	-	V	V	-	V	-	V	-	~

Misollar:

*Ey, deb sifatingda ahli idrok
Lav loqa la-mo xalaqt-ul-aflok.*
(«G'aroyib us-sig'ar», 322-g'azal)

*Gohiki kasofat etti mahtob,
Mehr oltunin aylading siyahtob.*
(«Layli va Majnun»)

Hazaji musaddasi axrami ashtari mahzuf

Mazkur vaznning 1-rukni *maf'uvlun* (---, nomi axram), 2-rukni *foi-lun* (-V-, nomi ashtar), 3-rukni *fauvlun* (V- -, nomi mahzuf) bo'lib, taq-tilyi quyidagichadir:

maf'uvlun mafoilun fauvlun
--- / V- V- / V--

Aiisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostonidagi 240 misra aynan mana shu vaznda bitilgan.

*Kecha anga bo'lmasun debon biym,
Berding nargisga mash'ali siym...
...Ko'rsang ul yon duri yagona,
Sen qilg'ung ko'z yoshini dona...
Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil...*

Ke	cha	a	nga	bo'l	ma	sun	de	bon	biym
-	-	V	V	-	V	-	V	-	~
Ber	ding	nar	(i)	gis	ga	mash'	a	li	siym
-	-	-	V	-	V	-	V	-	~

Savol va topshiriqlar:

1. Hazaji musaddasi mahzuf vaznida turkiy she'riyatda qaysi dostonlar yaratilgan?
2. Hazaji musaddasi mahzuf vaznining uchinchi rukni oxirgi hijosi o'cho'ziq hijoga almashtirilsa, vazn qanday nomlanadi?
3. «Layli va Majnun» dostoni hazajning qaysi vaznida yozilgan?
4. Hazaj bahrining musaddas vaznlaridan qaysilari bir doston yoki she'r tarkibida almashinib kelishi mumkin?
5. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Kular, ey bog'bon, har g'uncha go'yo
Ki, g'ofildur xazondin gulsitoning.*

*Nargis kibi sarg'arib aso tutqan,
Ko'ptur qora ko'zlar ichra bemoring.*

*Begona bo'luptur oshnodin,
Begonag'a oshno bo'luptur.*

*Kim tutsa shafloating umidi,
Bebokligidin anga ne bok.*

*Yo Rab, eshigingda ul gadomen
Kim, boshtin ayoqqacha xatomen.*

RUBOIY VAZNLARI

Tayanch tushunchalar

- ruboiy
- dubaytiy
- tarona
- axrab
- axram
- axrab shajarasi
- axram shajarasi

Mumtoz adabiyotimizda ruboiy janri alohida o'rin tutib, uning o'ziga xos shartlari mavjud. Shulardan biri mazkur janrning o'ziga xos maxsus vaznda yozilishidir. Bu **hazaj** bahrining *axrab* va *axram* shajarasi bo'lib, bu haqda Navoiy «Mezon ul-avzon» asarida shunday yozadi: «*Ruboiy vaznikim, oni «dubaytiy» va «tarona» ham derlar, hazaj bahrining «axram» va «axrab»idin istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asru xushoyanda va vaznedur bag'oyat raboyanda*».

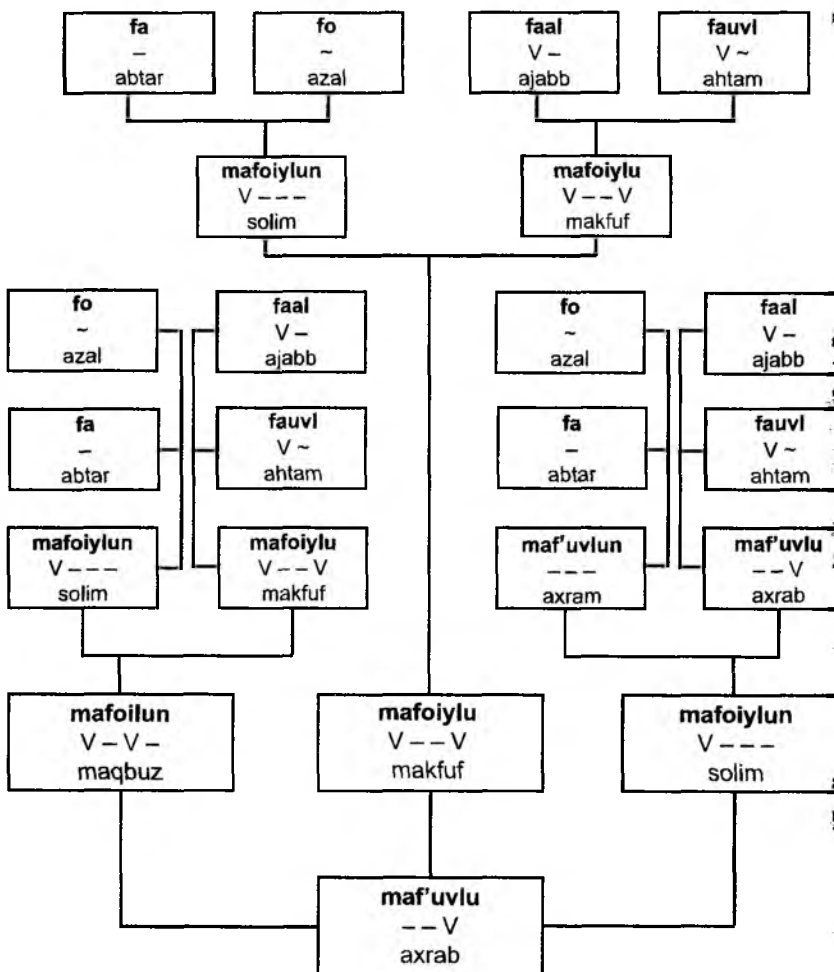
Hazaj bahrining *axrab* shajarasi 12 vaznni, *axram* shajarasi yana 12 vaznni o'z ichiga oladi, ushbu jami 24 vazn ruboiy vaznlari hisoblanadi. Ruboiyning she'riy o'lchovi bilan bog'liq muhim xususiyat shundaki, boshqa she'riy janrlardan farqli o'laroq, uning to'rt misrasi mazkur shajaralarga mansub 4 xil vaznda yozilishi mumkin.

Hazaj bahri vaznlarini o'rganish jarayonida ruboiy vaznlariga ham to'xtalib o'tish lozim topildi.

Dastavval hazaj bahrining asliy rukni hisoblangan **mafoiyulun** rukndan hosil bo'lgan hamda ruboiy vaznlarini shakllantiradigan tarmoq ruknlar bilan tanishib olsak:

№	Rukn nomi	Taqtiyi	Chizmasi
1	Maqbuuz	Mafoilun	V – V –
2	Makfuf	Mafoiyulu	V – –V
3	Axram	Mafovulun	– – –
4	Axrab	Mafovulu	– – V
5	Ashtar	Foilun	– V –
6	Ajabb	Faal	V –
7	Ahtam	Fauvl	V ~
8	Abtar	Fa	–
9	Azall	Fo	~

Aynan shu holat **axrab**dan paydo bo'lgan qolgan ikki «shox»ga har tegishli, ularning barchasini umumlashtirsak, quyidagi shakl namoyon bo'ladi:

Ko'rinyaptiki, mazkur axrab shajarasida ruboiy vaznlarning 12 ta mujassam bo'lgan ekan.

UNUTMANG!

Ruboiy vaznlari, odatda, musamman shaklida kelib, misradagi to'rtinchi rukn bevosita uchinchi ruknga bog'liq. Ya'ni uchinchi ruknning oxirgi hijosi cho'ziq bo'lsa, to'rtinchi rukn ham cho'ziq bilan, qisqa bo'lsa, qisqa bilan boshlanadi.

Demak, ruboiy hazaj bahrida, musamman shaklida yoziladi. Dastavval **axrabdan** «o'sib» chiqqan birinchi shoxcha – «maqbuз», ya'ni **mafoi-lun** (V – V –) hosil bo'ladigan vaznlar bilan tanishib olamiz. Keyin navbati bilan boshqa shoxchalardan hosil bo'ladigan vaznlarni ham o'rganamiz.

I. Axrab shajarasidagi maqbuз shaxobchasi vaznlari Hazaji musammani axrabi maqbuзi solimi abtar

Axrabdan so'ng **maqbuз** (mafoi-lun, V – V –), undan so'ng esa **solim** (mafoiylun, V – – –), oxirgi rukn sifatida **abtar** (fa, –) kelmoqda. Bu esa chizmada quyidagicha namoyon bo'ladi:

maf'uvlu mafoi-lun mafoiylun fa
-- V / V – V – / V – – – / –

Vaznni hosil qilayotgan rukn nomlarini hisobga olib uni **hazaji musammani axrabi maqbuзi solimi abtar** deb nomlaymiz.

Misol:

*Til so'z bila to qizitti hangomamni,
Bir ham tiya olmadim bu xudkomamni.
Har necha itikrak ayladim xomamni,
Ul xoma qaroroq ayladi nomamni.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 133-ruboiy)

Ushbu ruboiyning barcha misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi maqbuзi solimi azall

Mazkur vazn **hazaji musammani axrabi maqbuзi solimi abtar** vaznidan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. O'ta cho'ziq hijoning yakka o'zi kelishi **fo** (azall) deb ataladi. Shu bois ushbu vaznni **hazaji musammani axrabi maqbuзi solimi azall** deb ataymiz. Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoilun mafoiylun fo

--V / V - V - / V - - - / ~

Misol:

*Mahbubdurur gul-u visoli matlub,
Ko'rmak ani gulbun uzra bilgii mahsub.
Bazm ichra uzub keturgan ermas marg'ub,
Ul navki majlis ichra o'lgan mahbub.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 16-ruboiy)

Ushbu ruboiyning barcha misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ajabb

Mazkur vaznning birinchi rukni *maf'uvlu* (axrab), ikkinchi rukni *mafoilun* (maqbus), uchinchi rukni *mafoiylun* (makfuf) bo'lib, oxirgi rukni *faul* (ajabb) tarzida keladi. Ruknlarning atalishidan kelib chiqib vaznni *hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ajabb* deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoilun mafoiylun faal

--V / V - V - / V - - V / V -

Misol:

*Qo'rqutma meni tamug'din, ey zohidi yax,
Jannat manga bo'lg'usi debon urma zanax
Kim, do'zax aning yodi bila jannat erur,
Jannat bori sening biladur do'zax.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 27-ruboiy)

Ushbu ruboiyning 1-, 2-misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ahtam

Mazkur vazn yuqorida biz o'rgangan hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ajabb vaznidan oxirgi ruknning o'zgarishi bilan farqlanadi. Ya'ni *faal* (ajabb)ni *faul* (ahtram) rukni bilan almashtiramiz va uni *hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ahtam* deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoilun mafoiylun faul

--V / V - V - / V - - V / V ~

Misol:

**Kim istasa saltanat, saxodur anga shart,
Har va'daki aylasa, vafodur anga shart.**

*Kim faqr talab qilsa, fanodur anga shart,
Ollig'a nekim kelsa, rizodur anga shart.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 62-ruboiy)

Ushbu ruboiyning 1-, 2-misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

II. Axrab shajarasidagi makfuf shaxobchasi vaznlari

Hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar

Mazkur vaznning birinchi rukni, odatdagidek, **maf'uvlu** (axrab), ikkinchi rukni esa **mafoiylu** (makfuf), uchinchi rukni **mafoiylun** (solim), to'rtinchi rukni **fa** (abtar)dan iborat. Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar** deb ataymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylu mafoiylun fa
-- V / V -- V / V --- / -

Misol:

*Jonimg'a qilur javr-u jafu yor asru
Kim, yor ichida javr-u jafu bor asru.
Bo'ldum chekibon javr-u jafu zor asru,
Men javrkash-u, yor jafokor asru.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 108-ruboiy)

Ushbu ruboiyning barcha misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi makfufi solimi azall

Mazkur o'lchov biz yuqorida o'rgangan hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar vaznidan oxirgi rukn **fa** (abtar)ning, ya'ni oddiy cho'ziqning **fo** (azall)ga, ya'ni o'ta cho'ziqqa almashganligi bilan farqlanadi. Nomlanishda ham xuddi shunday: **hazaji musammani axrabi makfufi solimi azall**.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiyly mafoiylyun fo
 -- V / V -- V / V --- / ~

Misol:

Yoshimg'a bag'ir qoni chu erdi monand,
Ko'z asradi yoshdek bo'lub andin xursand.
Turmodi ko'zumda yetkach ul sarvi baland,
Bo'lmas kishi farzandi kishiga farzand.

(«G'aroyib us-sig'ar», 29-ruboiy)

Ushbu ruboiyning 1-, 2-, 4-misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi makfufi ajabb

Ruboiyning mazkur vazni quyidagicha hosil qilinadi: birinchi rukn odatdagidek, **maf'uvlu** (axrab), ikkinchi va uchinchi ruknlar **mafoiyly** (makfuf), to'rtinchi rukn esa **faal** (ajabb)dir. Taqtiiy quyidagicha:

maf'uvlu mafoiyly mafoiyly faal
 -- V / V -- V / V -- V / V -

Misol:

Johilki, hasad bo'lg'ay aning jahlig'a zam,
Nur el ko'zidin anglasa o'z ko'zida kam,
Ko'zlarni alishmoqqa chekib tig'i sitam,
El ko'zini ham o'yg'a-yu o'z ko'zini ham.

(«G'aroyib us-sig'ar», 94-ruboiy)

Ushbu ruboiyning barcha misralari yuqoridagi vazn asosida yozilgan.

Hazaji musammani axrabi makfufi ahtam

Mazkur vazn yuqorida biz ko'rib chiqqan hazaji musammani axrab makfufi ajabb vaznidan oxirgi rukn – **faal** (ajabb)ning **fauvl** (ahtram)ga o'zgarishi bilan farq qiladi. Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiyly mafoiyly fauyl
 -- V / V -- V / V -- V / V ~

Misol:

*Chun xanjari hajring manga qat etti hayot,
Bori g'am-u darding o'qini tinmayin ot
Kim, oncha qovursun par o'lub butsa qanot,
Toyir bo'lubon yetkamen oxir sanga bot.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 21-ruboiy)

III. Axrab shajarasidagi solim shaxobchasi vaznlari

Mazkur shaxobcha vaznlari turkiy she'riyat, xususan, Alisher Navoiy she'riyatida u qadar keng qo'llanilmagan, shoir ruboiylarining ba'zi misralari ushbu vaznlarda bitilgan.

Hazaji musammani axrabi solimi axrami abtar

Ushbu vazn ruknlari quyidagi tartibda tashkil topadi:

1-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

2-rukn: **mafoiylun** (solim).

3-rukn: **maf'uvlun** (axram).

4-rukn: **fa** (abtar).

Ruknlar tartibidan kelib chiqib vazni **hazaji musammani axrabi solimi axrami abtar** deb nomlaymiz.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylun maf'uvlun fa
-- V / V --- / --- / -

Hazaji musammani axrabi solimi axrami azall

Ushbu vazn ruknlari quyidagi tartibda tashkil topadi:

1-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

2-rukn: **mafoiylun** (solim).

3-rukn: **maf'uvlun** (axram).

4-rukn: **fo** (azall).

Ko'rinib turibdiki, mazkur vazn yuqoridagisidan oxirgi ruknning o'ta cho'ziq ekanligi bilan farqlanadi.

Ruknlar tartibidan kelib chiqib **hazaji musammani axrabi solimi axrami azall** deb nomlaymiz.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylun maf'uvlun fo
-- V / V --- / --- / ~

Hazaji musammani axrabi solimi axrabi ajabb

Ushbu vazn ruknlari quyidagi tartibda tashkil topadi:

1-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

2-rukn: **mafoiylun** (solim).

3-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

4-rukn: **faal** (ajabb).

Ruknlar tartibidan kelib chiqib **hazaji musammani axrabi solimi axrabi ajabb** deb nomlaymiz.

Taqtii quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylun maf'uvlu faal

--V / V--- / --V / V-

Hazaji musammani axrabi solimi axrabi ahtam

Ushbu vazn ruknlari quyidagi tartibda tashkil topadi:

1-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

2-rukn: **mafoiylun** (solim).

3-rukn: **maf'uvlu** (axrab).

4-rukn: **fauvl** (ahtram).

Ko'rinib turibdiki, mazkur vazn yuqoridagisidan oxirgi ruknning o'ta cho'ziq ekanligi bilan farqlanadi.

Ruknlar tartibidan kelib chiqib **hazaji musammani axrabi solimi axrabi ahtam** deb nomlaymiz.

Taqtii quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylun maf'uvlu fauvl

--V / V--- / --V / V-

Savol va topshiriqlar:

1. Ruboiy she'riy janri haqida nimalarni bilasiz?
2. Ruboiy hazaj bahrining qaysi shajaralarida yoziladi?
3. Ruboiylar jami nechta vaznda yoziladi? Ularning nechtasi axrabga, nechtasi axramga tegishli?
4. Ruboiy vaznlarini hosil qilishda *mafoiylun* asl ruknining qaysi tarqoqlaridan foydalaniladi?
5. Ruboiydagi bir misrada dastavval axrab rukni kelsa, undan so'ng qaysi ruknlarni keltirish mumkin?

6. Ruboiy vaznida uchinchi va to'rtinchi ruknlarning o'zaro bog'liqligini qanday tushunasiz?

7. Axrab shajarasidagi barcha vaznlarni daftaringizga yozing hamda ularni yod oling.

8. Alisher Navoiy qalamiga mansub axrab shajarasida yozilgan to'rt ruboiyni yod oling.

Quyidagi ruboiylarning vaznlarini aniqlang:

*Bo'ldi mening o'lmagimga savdo bois,
Savdog'a havoyi jomi sahbo bois,
Sahbog'a dag'i dayr-u chalipo bois,
Bu barchag'a ul dilbari tarso bois.*

* * *

*Ko'nglumni olibdur ul shahi sabzdavoj
Kim, g'amza bila olur mamolikdin boj,
Boshi uza mamlakat xiroji bir toj,
Toji uza gavhari mamolikka xiroj.*

* * *

*Kunduz ko'rsang o'zungni mahzun qadah ich,
Andoqki, quyosh ravshan-u mavzun qadah ich,
Ul damki, quyosh botti shafaqqun, qadah ich,
Jomingni qilib nechukki gardun, qadah ich.*

RUBOIY VAZNINING Axram SHAJARASI

Tayanch tushunchalar

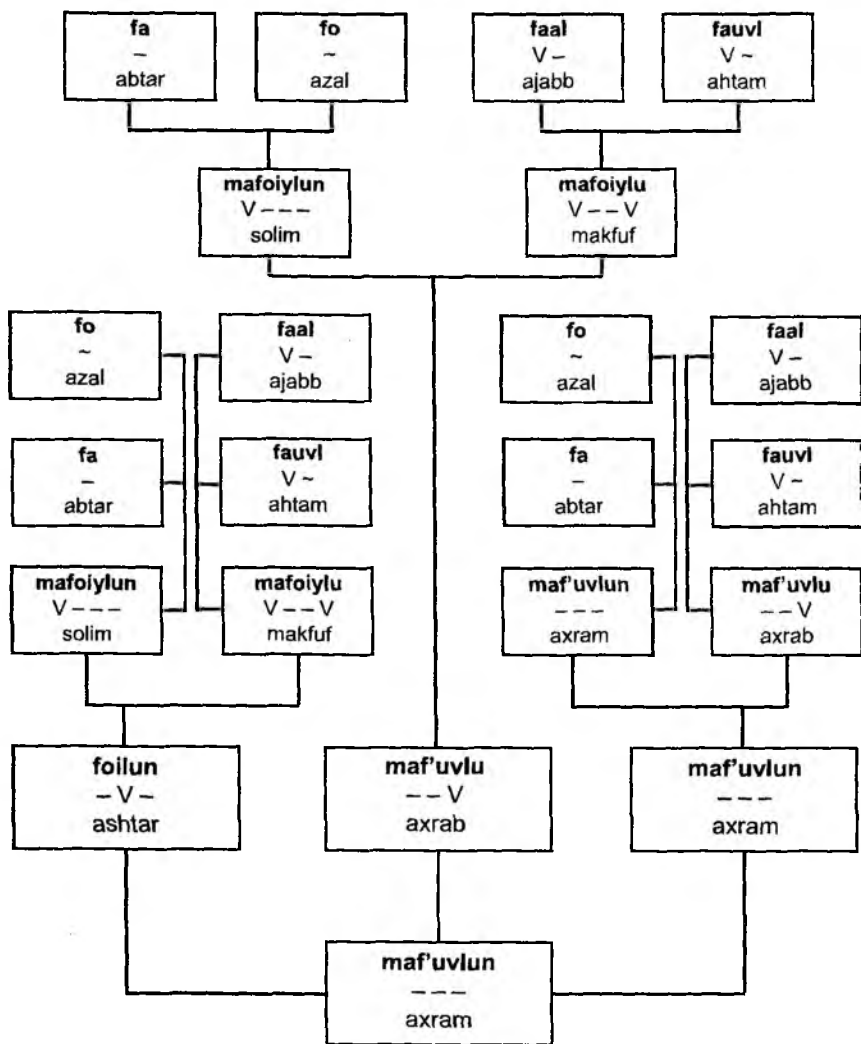
- axram
- ashtar
- axrab
- solim
- makfuf
- abtar
- azall

Axram shajarasi hazajning **solim** (mafoiylun) aslidan hosil qilingan bo'lib, lug'aviy jihatdan «burni kesilgan» ma'nosini bildiradi. Axram rukni uchun **maf'uvlun** (— — —) afoyli olingan.

Ruboiyning mazkur axram shajarasi axrab shajarasidan birinchi va ikkinchi ruknlarning o'zgarishi bilan farqlanadi. Ya'ni bu shajarada birin-

chi rukn **axram** (maf'uvlun) deb atalib, undan keyingi ruknlar esa **ashtar** (foilun), **maf'uvlu** (axrab), **maf'uvlun** (axram) afoyillaridan biri bo'lishi mumkin. Qolgan uchinchi va to'rtinchi ruknlar esa axrab shajarasidan farqlanmaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, axram shajarasi vaznlari turkiy she'riyatda u qadar keng qo'llanilmagan.

Quyida biz axram shajarasining chizmasi bilan tanishamiz.

Endi Alisher Navoiy she'riyatida qo'llangan ruboiy vaznining axram shajarasiga kiruvchi vaznlarni o'rganib chiqamiz.

I. Axram shajarasidagi ashtar shaxobchasi vaznlari

Hazaji musammani axrami ashtari solimi abtar

Axram shajarasining ushbu vazni quyidagicha hosil bo'ladi: dastlabki rukn **maf'uvlun** (axram), ikkinchi rukn **foilun** (ashtar), uchinchi rukn **mafoiylun** (solim) va so'nggi rukn **fa** (abtar) kelib, quyidagicha nomlaymiz: **hazaji musammani axrami ashtari solimi abtar**.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun foilun mafoiylun fa
 --- /-V -/V --- /-

Misol tarzida keltirilgan quyidagi ruboiyning to'rtinchi misrasi aynan hazaji musammani ashtari solimi abtar vaznida yozilgan:

*Hajringda mening sabrima juz nuqson yo'q,
 Ko'nglum aro g'ayri nola-u afg'on yo'q,
 Jonimg'a hayot umidi xud imkon yo'q,
 Yo'q, yo'q, yo'q, **sabr yo'q, ko'ngul yo'q, jon yo'q.***

Hazaji musammani axrami ashtari solimi azall

Axram shajarasining ushbu vazni quyidagicha hosil bo'ladi: dastlabki rukn **maf'uvlun** (axram), ikkinchi rukn **foilun** (ashtar), uchinchi rukn **mafoiylun** (solim) va so'nggi rukn **fo** (azall) kelib, quyidagicha nomlaymiz: **hazaji musammani axrami ashtari solimi azall**.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun foilun mafoiylun fo
 --- /-V- /V --- /~

Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyning ikkinchi misrasi aynan hazaji musammani axrami ashtari solimi azall vaznida yozilgan:

*Yosh ulg'aysa toqi muqarnasdur dard,
Balki mamlu sipehri atlasdur dard,
 Qari kishiga, balki, kam ermasdur dard,
 Yuz sihhati bo'lsa, qariliq basdur dard.*

Hazaji musammani axrami ashtari makfufi ajabb

Axram shajarasining ushbu vazni quyidagicha hosil bo'ladi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **foilun** (ashtar).

Uchinchi rukn: **mafoiyu** (makfuf).

To'rtinchi rukn: **faal** (ajabb).

Ruknlarning atalishidan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami ashtari makfufi ahtam** deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun foilun mafoiyu faal

--- / - V - / V - - V V -

Misol sifatida keltirilgan Alisher Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyning birinchi misrasi aynan ushbu vaznda bitilgan:

Xushtur bo' Isoq ikov-la hamdam sen-u men,

Bir-biriga desak, yetushsa har g'am sen-u men,

Bo' Isoq bor esak haramg'a mahram sen-u men,

Mug' dayri aro bo'lsa vatan ham sen-u men.

Hazaji musammani axrami ashtari makfufi ahtam

Axram shajarasining ushbu vazni quyidagicha hosil bo'ladi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **foilun** (ashtar).

Uchinchi rukn: **mafoiyu** (makfuf).

To'rtinchi rukn: **fauvl** (ahtam).

Ruknlarning atalishidan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami ashtari makfufi ahtam** deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun foilun mafoiyu fauvl

--- / - V - / V - - V / V ~

II. Axram shajarasidagi axrab shaxobchasi vaznlari

Hazaji musammani axrami axrabi solimi abtar

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **maf'uvlu** (axrab).

Uchinchi rukn: **mafoiylun** (solim).

To'rtinchi rukn: **fa** (abtar).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami axrabi solimi abtar** deb ataymiz.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlu mafoiylun fa
 --- / -- V / V --- / -

Misol sifatida keltirilgan Alisher Navoiy qalamiga quyidagi ruboiyning ikkinchi va to'rtinchi misralari aynan ushbu vaznda yozilgan:

Olam tarki kishiga himmatdin erur
Kim, ko'p shiddat ul sori rag'batdin erur,
Nafsing'ga qayu alamki shiddatdin erur,
Maxfiy tutmoq oni muruvvatdin erur.

Hazaji musammani axrami axrabi solimi azall

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **maf'uvlu** (axrab).

Uchinchi rukn: **mafoiylun** (solim).

To'rtinchi rukn: **fo** (azall).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami axrabi solimi azall** deb ataymiz.

Mazkur vazn biz yuqorida ko'rib o'tgan **hazaji musammani axrami axrabi solimi abtar** vaznidan so'nggi ruknining o'ta cho'ziq, ya'ni **fo** (azall) ekanligi bilan farqlanadi.

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami axrabi solimi azall** deb ataymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlu mafoiylun fo
 --- / -- V / V --- / ~

Misol sifatida keltirilgan hazrat Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyning ikkinchi misrasi aynan mazkur vaznda yozilgan:

Ey joni habib-u ko'ngli ahbobqa lol,
Men ham qildim jon-u ko'ngulni irsol,
Ko'nglimga ber ahbob bila jomi visol,
Jonimni habib ayog'i tufrog'ig'a sol.

Hazaji musammani axrami axrabi makfufi ajabb

Axram tarmog'iga tegishli bo'lgan mazkur vazn quyidagi tartibda hosil qilinadi:

Birinchi rukn: ***maf'uvlun*** (axram).

Ikkinchi rukn: ***maf'uvlu*** (axrab).

Uchinchi rukn: ***mafoiylu*** (makfuf).

To'rtinchi rukn: ***faal*** (ajabb).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni ***hazaji musammani axrami axrabi makfufi ajabb*** deb ataymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlu mafoiylu faal
 --- / -- V / V -- V / V -

Misol sifatida tanlangan Alisher Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyning uchinchi misrasi aynan ushbu vaznda bitilgan:

Har kimki tamadurur giriftorlig'i,
Ne sud anga ahli saxo yorlig'i,
Izzat bermas naqd-u diram borlig'i
Kim, bo'ldi tamadin kishining xorlig'i.

Hazaji musammani axrami axrabi makfufi ahtam

Mazkur vazn biz yuqorida o'rgangan hazaji musammani axrami maxrabi makfufi ajabb vaznidan so'nggi ruknning qisqa va o'ta cho'ziq, ya'ni ***ahtam*** (fauvl) ekanligi bilan farqlanadi.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlu mafoiyu fauvl
 --- / -- V / V -- V / V ~

Misol tariqasida keltirilgan hazrat Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyning uchinchi misrasi aynan mazkur vaznda bitilgan:

*Ul damki quyosh ayladi mag'ribqa ruju,
 Gar suhbat o'shul quyosh bila topsa vuqu,
 Xushtur qilmoq jom quyoshig'a shuru,
 Ul damg'achakim, qilur quyosh jomi tulu.*

III. Axram shajarasidagi axram shaxobchasi vaznlari

Hazaji musammani axrami abtar

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

Ikkinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

Uchinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

To'rtinchi rukn: *fa* (abtar).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami abtar** deb ataymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlun maf'uvlun fa
 --- / --- / --- / -

Hazaji musammani axrami azall

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

Ikkinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

Uchinchi rukn: *maf'uvlun* (axram).

To'rtinchi rukn: *fo* (azall).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami azall** deb ataymiz.

Mazkur vazn biz yuqorida ko'rib o'tgan vazndan so'nggi ruknining o'ta cho'ziq, ya'ni **fo** (azall) ekanligi bilan farqlanadi.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlun maf'uvlun fo
 - - - / - - - / - - - / ~

Hazaji musammani axrami axrabi ajabb

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Uchinchi rukn: **maf'uvlu** (axrab).

To'rtinchi rukn: **faal** (ajabb).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami axrabi ajabb** deb ataymiz.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlun maf'uvlu faal
 - - - / - - - / - - V / V -

Hazaji musammani axrami axrabi ahtam

Axram shajarasiga tegishli bo'lgan ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

Birinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Ikkinchi rukn: **maf'uvlun** (axram).

Uchinchi rukn: **maf'uvlu** (axrab).

To'rtinchi rukn: **fauvl** (ahtam).

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **hazaji musammani axrami axrabi ahtam** deb ataymiz.

Taqtiiy quyidagichadir:

maf'uvlun maf'uvlun maf'uvlu fauvl
 - - - / - - - / - - V / V ~

Savol va topshiriqlar:

1. «Axxram» so'zining ma'nosi haqida nima bilasiz?
2. Axxram rukni bilan boshlangan vazndan keyin qaysi ruknlar kelishi mumkin?
3. Ruboiyning to'rt misrasida bir, ikki, uch yoki to'rt xil vazn qo'llanishi haqida nima deb o'ylaysiz? Buning sababi nimada?
4. Axxram shajarasidagi qaysi vaznda cho'ziq hijolar soni boshqalari-ga nisbatan ko'proq?
5. Axxram shajarasidagi barcha vaznlarning shakllanish tartibini o'rganing, daftaringizga yozing va yod oling.
6. Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» kulliyotidan axrab va ax-ram shajarasi vaznidagi ruboiylarni aniqlang hamda kamida to'rt ruboiy yod oling.
7. Quyidagi ruboiylarning vaznlarini aniqlang:

*Ko'nglum saydi uzub ulustin payvand,
Sargashtasifatlig' bila erdi xursand,
Qullobi muhabbating yana soldi kamand
Saydeki, uzub edi rasan, ayladi band.*

* * *

*Olloh, Olloh! Bu dag'i inshomu ekin
Yo ruhi quds fayzidin iymomu ekin,
Insho demay, anfosi Masihomu ekin
Yo qudrati Olloh-u taolomu ekin?*

* * *

*Yo Rab, ul javohirlarniki manzum ettim,
Chekkanim anga har nuktaki ma'lum ettim,
Har nuktaga bir tarona marqum ettim,
Ko'p gavhar aning zimnida maktum ettim.*

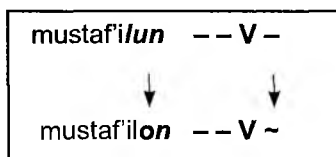
RAJAZ BAHRI

Tayanch tushunchalar

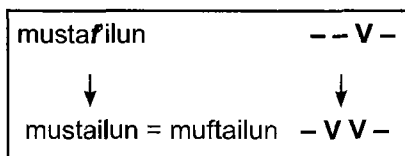
- rajaz
- mustaf'ilun
- muftailun
- mafoilun
- muzol
- matviy
- maxbun
- maxbuni muzol

Rajaz arabcha so'z bo'lib, «tezlik», «shitob», «iztirob» ma'nolarini bildiradi. Mazkur bahr **mustaf'ilun** asli va uning takroridan hosil bo'ladi. Mustaf'ilun asliy ruknidan hosil bo'ladigan tarmoqlarni ko'rib chiqamiz:

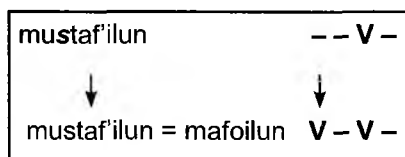
1. Mustaf'ilun tarmoq rukni **mustaf'ilun** asl ruknining oxirgi bo'g'ini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish orqali paydo bo'ladi va faqat misraning oxirida keladi.

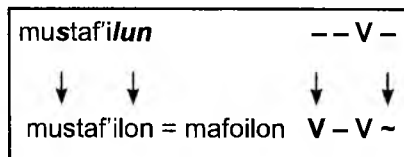
2. Muftailun tarmoq rukni **mustaf'ilun** asl ruknining ikkinchi hijosini qisqartirish hisobiga shakllanadi. Hosil bo'lgan **mustailun** rukni o'ziga teng **muftailunga** almashtiriladi.

3. Mafoilun tarmoq rukni **mustaf'ilun** asl ruknining birinchi, ya'ni cho'ziq hijoni qisqartirish orqali hosil qilinadi. Hosil bo'lgan **mustaf'ilun** rukni o'ziga teng **mafoilunga** almashtiriladi.

4. **Mafoilon** tarmoq rukni **mustaf'ilun** asl ruknining birinchi, ya'ni cho'ziq hijosini qisqartirish orqali hosil qilinadi. Hosil bo'lgan **mustaf'ilun** ruknining esa oxirgi rukni o'ta cho'ziqqa aylantirilib, o'ziga teng **mafoilonga** almashtiriladi.

Mustaf'ilun aslining quyidagi tarmoqlari mavjud:

№	Rukn nomi	Taqtiyi	Chizmasi
1	Muzol	Mustafilon	-- V ~
2	Matviy	Muftailun	-V V -
3	Maxbun	Mafoilun	V - V -
4	Maxbuni muzol	Mafoilon	V - V ~

Biz ushbu qo'llanmada rajaz bahrining barcha vaznlariga to'xtalib o'tirmaymiz, balki Alisher Navoiy she'riyatida qo'llanilgan vaznlarnigina o'rganamiz.

Rajazi musammani solim

Mazkur vazn **mustaf'ilun** (solim) asliy ruknining har bir misrada to'rt marta, bir baytda sakkiz marta takrorlanishidan hosil bo'ladi.

Taqtiyi quyidagichadir:

mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun
 - - V - / - - V - / - - V - / - - V -

Yer uzra tim-tim qon yoshim go'yoki tommas dam-badam
Kim, naqdi vasling bay'ig'a ko'zlar sanar bir-bir diram.

Yer	uz	ra	tim	tim	qon	yo	shim	go'	yo	ki	tom	mas	dam	ba	dam
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Kim	naq	di	vas	ling	bay'	i	g'a	ko'z	lar	sa	nar	bir	bir	di	ram
-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Misollar:

*Men masti g'arqi bodamen, aksim emas may ichra, vah,
Soqiyg'a bovar bo'lmasa, bexudlug'um bastur guvah.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 557-g'azal)

*Ey navbahori orazing subhig'a jonparvar havo,
Andin gul-u bulbul topib yuz barg birla ming navo.*

(«Badoye ul-vasat», 1-g'azal)

Rajazi musammani muzol

Mazkur vazn rajazi musammani solim vaznidan oxirgi rukndagi so'ngi hijoning o'ta cho'ziq, ya'ni **mustaf'ilon** (muzol) ekanligi bilan farqlanadi. Shunga ko'ra vaznni **rajazi musammani muzol** deb ataymiz.

Taqtii quyidagichadir:

mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilon
- - V - / - - V - / - - V - / - - V ~

Quyidagi baytning birinchi misrasi ushbu vaznda bitilgan:

*Keldim qochib g'am xaylidin mayxonag'a, ey piri dayr,
Tengri panohing, gar manga xum keynida bersang panah.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 557-g'azal)

Rajazi musammani matviyi maxbun

Mazkur vazn birinchi va uchinchi ruknlarning **muftailun** (matviy), ikkinchi va to'rtinchi ruknlarning **mafoilun** (maxbun) tarzida takrorlanib kelishidan hosil bo'ladi. Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **rajazi musammani matviyi maxbun** deb nomlaymiz.

UNUTMANG!

Mustaf'ilun asliy ruknidan hosil qilinadigan mafoilun tarmoq ruknini mafoiylunning tarmoq rukni bo'lgan mafoilun bilan adashtirmang!

Taqtii quyidagichadir:

muftailun mafoilun muftailun mafoilun

V V - / V - V - / - V V - / V - V -

*Suvda yuzungmu aksi yo chashma aro pariymudur,
Chashmayi mehr ichinda yo lam'ayi mushtariymudur?*

Suv	da	yu	zung	mu	aks	si	yo	chash	ma	a	ro	pa	riy	mu	dur
-	V	V	-	V	-	V	-	-	V	V	-	V	-	V	-
Chash	ma	yi	meh	ri	chin	da	yo	lam'	a	yi	mush	ta	riy	mu	dur
-	V	V	-	V	-	V	-	-	V	V	-	V	-	V	-

Misollar:

Donayi xoli uzra ko'r sabzayi xat nishonasi,

Donayi xol emas, erur mehr giyoh donasi.

(«G'aroyib us-sig'ar», 626-g'azal)

Nuqtayi mushkdur bu yo xoli aning jabin aro,

Kufr savodini ne xush sizdi bayozi din aro.

(«Navodir ush-shabob», 21-g'azal)

Savol va topshiriqlar:

1. «Rajaz» so'zining lug'aviy ma'nosi haqida to'xtaling.
2. *Mustaf'ilun* asl ruknidan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlarning nomlarini ayting va ularning paydo bo'lish yo'llarini tushuntiring.
3. *Mustaf'ilun* asliy ruknidagi oxirgi rukn o'ta cho'ziquqa aylantirilsa, biz uni qanday nom bilan ataymiz?
4. *Mafoiylun* hamda *mustaf'ilun* asliy ruknlari asosida bo'lsa-da, bir xil nomlanadigan ruknni ayting.
5. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

Gulxan aro ostingda kul, uryon boshingda ishq o'ti,

Bu nav taxt-u toj ila sensen, Navoiy, podshah.

Tiyra firoq tunlari sharhini ayt demakim,

Ming kecha deb tuganmagay bir kechaning fasonasi.

* * *

*Aql-u havos erur adam, jon-u ko'ngulga yo'q vujud,
Tafriqa tushkali men-u, ul buti nozanin aro.*

* * *

*Fikri bu korxonani qilg'ay edi halok, agar
Bo'Imasa aql zoyili jomi mayi mug'onasi.*

* * *

*Xotami la'l og'zidur, lek hadisi jon olur,
Zahr nihon qilibdurur la'li magar nigin aro.*

MUTAQORIB BAHRI

Tayanch tushunchalar

• mutaqorib	• fa'lu
• fauvlon	• fa'lun
• fauvlon	• asram
• fauvlu	• aslam
• faal	

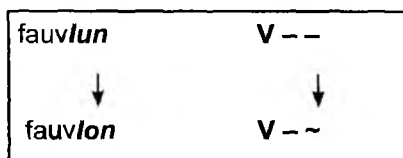
«Mutaqorib» so'zi arabcha bo'lib, «bir-biriga yaqinlashuvchi» degan ma'noni bildiradi. Turkiy she'riyatda aruz tizimining ilk bor qo'llanilishi aynan shu bahr nomi bilan bog'liq, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni mazkur bahrdan yaratilgan. She'riyatimizda mutaqorib bahrining faqat musamman shakli qo'llanilgan. Mazkur vazn **fauvlun** ruknining takrori asosida yuzaga keladi.

UNUTMANG!

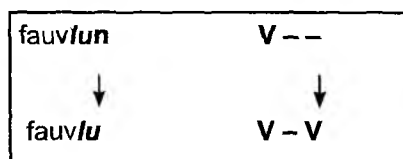
Mutaqorib bahrining asliy rukni hisoblanmish fauvlunni hazaj bahrining tarmoq rukni – fauvlon bilan adashtirmang!

Fauvlun aslidan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlarni ko'rib chiqamiz:

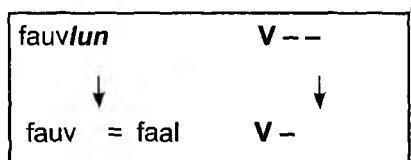
1. **Fauvlon** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining oxirgi bo'g'inini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish orqali paydo bo'ladi va faqat misranning oxirida keladi.

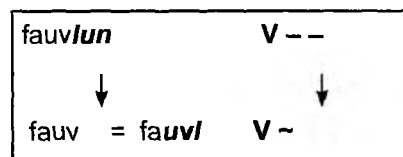
2. **Fauvlu** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining oxirgi hijosini qisqartirish hisobiga shakllanadi.

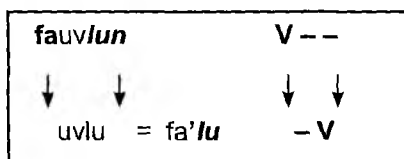
3. **Faal** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining so'nggi hijosini tashlab yuborish orqali hosil qilinadi. Hosil bo'lgan **fauv** rukni o'ziga teng **faalga** almashtiriladi.

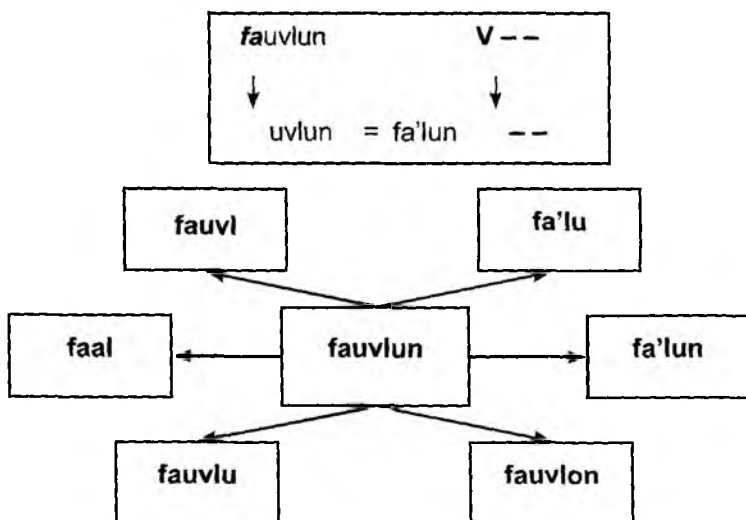
4. **Fauvl** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining oxirgi hijosini tashlab yuborish va ikkinchi hijoni o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida paydo bo'ladi.

5. **Fa'lu** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining birinchi, ya'ni qisqa hijosini tashlab yuborish va oxirgi cho'ziq hijoni qisqa hijoga aylantirish natijasida paydo bo'ladi. Hosil qilingan rukn o'ziga teng **fa'luga** almashtiriladi.

6. **Fa'lun** tarmoq rukni **fauvlun** asl ruknining birinchi, ya'ni qisqa hujusini tashlab yuborish orqali vujudga keladi. Hosil qilingan **uvlun** rukni o'ziga teng **fa'lunga** almashtiriladi.

Mutaqarib bahri vaznlari **fauvlun** asli va uning quyidagi tarmoq ruknlari takroridan hosil bo'ladi:

№	Rukn nomi	Taqqiyi	Chizmasi
1	Musabbag'	Fauvlun	V --
2	Maqbus	Fauvlu	V - V
3	Mahzuf	Faal	V -
4	Maqsur	Fauvl	V ~
5	Asram	Fa'lu	-V
6	Aslam	Fa'lun	-

Endi hazrat Navoiy she'riyatida uchraydigan mutaqorib bahri vaznlari bilan tanishamiz.

Mutaqoribi musammani solim

Mazkur vazn **faavlun** (solim) aslining baytda sakkiz marta takror kelishidan hosil bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib vaznni **mutaqoribi musammani solim** deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

faavlun faavlun faavlun faavlun
V -- / V -- / V -- / V --

*Labingkim o'luk tirguzur jonmu erkin,
Agar jon emas, obi hayvonmu erkin?*

La	bing	kim	o'	luk	tir	gu	zur	jon	mu	er	kin
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-	-
A	gar	jon	e	mas	o	bi	hay	von	mu	er	kin
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-	-

Misollar:

*Yana sensizin munisim g'am bo'luptur,
Ko'zumga yurak qoni hamdam bo'luptur.*
(«G'aroyib us-sig'ar», 160-g'azal)

*Ko'ngul ichra g'am kamligi asr-u g'amdur,
Alam yo'qlug'i dag'i qattiq alamdur.*
(«Navodir ush-shabob», 134-g'azal)

Mutaqoribi musammani mahzuf

Mazkur vazn mutaqoribi musammani solimdan oxirgi ruknning **faal** (mahzuf) ekanligi bilan farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib vaznni **mutaqoribi musammani mahzuf** deb nomlaymiz.

Turkiy adabiyotda Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonining asosiy qismi, Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni, Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonlari shu vaznda yozilgan.

Taqtiyi quyidagichadir:

fauvlun fauvlun fauvlun faal
V -- / V -- / V -- / V -

*Labing sori tokim nazardur mango,
Yosh o'rnida xuni jigardur mango.*

La	bing	so	ri	to	kim	na	zar	dur	ma	ngo
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Yo	sho'r	ni	da	xu	ni	ji	gar	dur	ma	ngo
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-

Misollar:

*Nechakim kuyar hajr aro jon manga,
Emas tarkini qilmoq imkon manga.*
(«Navodir ush-shabob», 14-g'azal)

*Havo xushdurur, tut qadah, yor, axi,
Qadahni o'zung burna sipqor, axi.*
(«Badoye ul-vasat», 632-g'azal)

Mutaqoribi musammani maqsur

Mazkur vazn mutaqoribi musammani mahzuf vaznidan to'rtinchi rukning oxirgi hijosi o'ta cho'ziq, ya'ni **fauvl** (maqsur) ekanligi bilan farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib vaznni **mutaqoribi musammani maqsur** deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

fauvlun fauvlun fauvlun fauvl
V -- / V -- / V -- / V ~

*Bahor elga aysh-u, manga iztirob,
Kulub holima barqu yig'lab sahob.*
(«Navodir ush-shabob», 61-g'azal)

Ba	hor	el	ga	ay	sh-u	ma	nga	iz	ti	rob
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	~
Ku	lub	ho	li	ma	bar	qu	yig'	lab	sa	hob
V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	~

Misollar:

*Meni ishqdin man etar soda shayx,
Dema soda shayx, aytkim, loda shayx.*

(«Navodir ush-shabob», 112-g'azal)

*Tun-u kun xarobot aro mayparast,
Qilib o'zni isyon mayi birla mast.*

(«Saddi Iskandariy»)

Mutaqoribi musammani aslam

Mazkur vazn birinchi va uchinchi ruknlarning **fa'lun** (aslam), ikkinchi va to'rtinchi ruknlarning **fauvlun** (solim) tarzida kelishidan hosil bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan vaznni **mutaqoribi musammani aslam** deb nomlaymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

fa'lun fauwlun fa'lun fauwlun
-- / V -- / -- / V --

*Qon aylading ko'nglumni nihoni,
Ko'rgil iki ko'zumda nishoni.*

Qon	ay	la	ding	ko'ng	lum	ni	ni	ho	ni
-	-	V	-	-	-	-	V	-	-
Ko'r	gil	i	ki	ko'	zum	da	ni	sho	ni
-	-	V	-	-	-	-	V	-	-

Misollar:

...Xusrav, Navoiyyo seni ko'rsa,
Shahni degay Malikshahi soniy.

(«Navodir ush-shabob», 593-g'azal)

Mutaqoribi musammani asrami mahzuf

Mazkur vaznning birinchi va uchinchi ruknlari **fa'lu** (asram), ikkinchi rukni **fauvlun** (solim), to'rtinchi rukni **faal** (mahzuf) ko'rinishida bo'lib, **mutaqoribi musammani asrami mahzuf** deb nomlanadi.

Taqqiyi quyidagichadir:

fa'lu fauvlun fa'lu faal

– V / V – – / – V / V –

Bazm aro gar yo'q may bila daf,

Ham yomon ermas un bila kaf.

(«G'aroyib us-sig'ar», 308-g'azal)

Baz	ma	ro	gar	yo'q	may	bi	la	daf
–	V	V	–	–	–	V	V	–
Ham	yo	mon	er	mas	un	bi	la	kaf
–	V	V	–	–	–	V	V	–

Misollar:

O'qung uchun xasta Navoiy,

Ko'zi qorasin qildi hadaf.

(«G'aroyib us-sig'ar», 308-g'azal)

Kelki, g'amingdin jong'a yetibmen,

Hajrda o'lmak chora etibmen.

(«Mezon ul-avzon»)

O'n olti ruknli mutaqoribi maqbuzi aslam

Mazkur vaznda yozilgan she'ning har misrasida sakkizta rukn ishtirok etib, bir bayt jami o'n olti rukndan iborat bo'ladi. Ushbu vaznda yozilgan she'rlar u qadar ko'p emas.

Birinchi rukn **fauvlu** (maqbus), ikkinchi rukn **fa'lun** (aslam) tarzida kelib, ayni shu ko'rinish bir misrada to'rt marta qaytariladi va mutaqorib bahrining o'n olti ruknli mutaqoribi maqbusi aslam vazni hosil bo'ladi.

Taqtiyi quyidagichadir:

fauvlu fa'lun fauvlu fa'lun fauvlu fa'lun fauvlu fa'lun
 V - V / - - / V - V / - - / V - V / - - / V - V / - -

*Sipehr bog'in nujum vardi chu qildi ul navikim xavarnaq,
 Yuzidin ul sham anjuman ichra soldi yuz ming safo-u ravnaq.*

Si	peh	r(i)	bo	g'in	nu	jum	var	di	chu	qil	di	ul	nav	i	kim
V	-	V	-	-	V	-	-	V	V	-	V	-	-	V	-
													ha	var	naq
													V	-	-
Yu	zi	din	ul	sham	an	ju	man	ich	ra	sol	di	yuz	ming	sa	fo
V	-	V	-	-	V	-	-	V	V	-	V	-	-	V	-
													u	rav	naq
													V	-	-

Misollar:

*Ne pok Majnunki, bir pariy chehra pok husnig'a zor bo'lg'ay,
 Bu pok ishq ichra pok jon tarki etsa, ne ixtiyor bo'lg'ay...*

*Vafo yo'linda Navoiy o'ldi-yu ko'rmadi g'ayri bevafofig',
 Vafo shiori bilurki, yorig'a bevafofig' shior bo'lg'ay.*

(«Favoyid ul-kibar», 634-g'azal)

Savol va topshiriqlar:

1. «Mutaqorib» so'zining lug'aviy ma'nosini tushuntiring.
2. Mutaqorib bahrida turkiy she'riyatda dastlab kimning qaysi asari yaratilgan?
3. Mutaqorib bahrini qaysi asliy rukn shakllantiradi?
4. *Fauvlun* asliy ruknidan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlar nomini va ularning paydo bo'lish yo'llarini ayting.

5. Mutaqorib bahri vaznlari hosil qiladigan ohangni his etishga harakat qiling, ularda qanday holat aks etishi mumkin deb o'ylaysiz?

6. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Birovga musallam tariqi tasavvuf
Ki, zotida mavjud emastur taxalluf.*

*Yaqin bilki, ul kundur ofat kuni,
Ne ofat kunikim, qiyomat kuni.*

*Ey sho'xi zebo, ey sarvi ra'no,
Bo'ldum g'amingdin majnun-u shaydo.*

*Agar so'rarsen va gar tilarsen,
O'zung bilarsen, nekim qilarsen.*

MUTADORIK VA KOMIL BAHRLARI

Tayanch tushunchalar

- mutadorik
- foilun
- foilon
- failun
- fa'lun
- fa'lon
- komil
- mutafoilun
- komili musammani solim

Mutadorik bahri

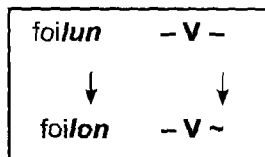
«Mutadorik» so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan «bir-biriga ulanuvchi» degan ma'noni anglatadi. Mutadorik bahri vaznlari **foilun** asli va undan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlar takroridan yaraladi.

UNUTMANG!

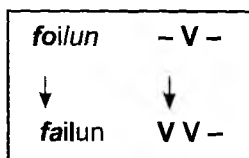
Mutadorik bahrining asliy rukni hisoblanmish foilunni ramal bahrining tarmoq rukni – foilun bilan adashtirmang!

Foilun aslidan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlarni ko'rib chiqamiz:

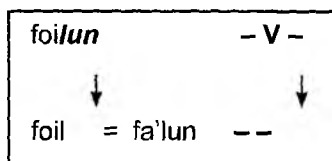
1. **Foilun** tarmoq rukni **foilun** asl ruknining oxirgi bo'g'inini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish orqali paydo bo'ladi va faqat misraning oxirida keladi.

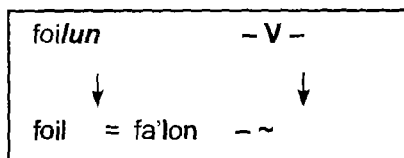
2. **Failun** tarmoq rukni **foilun** asl ruknining birinchi cho'ziq hijosini qisqartirish hisobiga shakllanadi.

3. **Fa'lun** tarmoq ruknida **foilun** asl ruknining so'nggi cho'ziq hijosi tashlab yuboriladi va hosil bo'lgan **foil** rukni o'ziga teng **fa'lunga** almashtiriladi.

4. **Fa'lon** tarmoq ruknida **foilun** asl ruknining so'nggi cho'ziq hijosi tashlab yuboriladi va hosil bo'lgan **foil** rukni o'ziga teng **fa'lunga** almashtiriladi.

Mazkur **foilun** aslidan quyidagi tarmoq ruknlar hosil bo'ladi:

№	Rukn nomi	Taqtiyi	Chizmasi
1	Maqsur	Foilon	-V~
2	Maxbun	Failun	VV-
3	Maqtu	Fa'lun	--
4	Maqtuyi musabbag'	Fa'lon	--

Ushbu bahr she'riyatimizga Alisher Navoiy tomonidan olib kirilgan. Endi mutadorik bahridagi vaznlar bilan tanishamiz.

Mutadoriki musammani solim

Mazkur vazn boshqa bahrlarning solim vaznlari kabi *foilun* ruknining bir misrada to'rt marta takrorlanib kelishidan hosil bo'ladi.

Taqtiyi quyidagichadir:

foilun foilun foilun foilun
-V - / - V - / - V - / - V -

Jong'a la'ling mayi jomidur multamas,
Ne Xizr suyi, ne Jomi Jamdur havas.

Jon	g'a	la'	ling	ma	yi	jo	mi	dur	mul	ta	mas
-	V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-
Ne	Xiz	r(i)	su	yi	ne	Jo	mi	Jam	dur	ha	vas
-	V	-	-	V	-	-	V	-	-	V	-

Misollar:

Ey, sanga muqtadoliq iki kavv aro,
Anta xayrul bashar, anta xayrul varo.

(«Badoye ul-vasat», 7-g'azal)

Ne mongishdurki, tanlar habosi aning,
Ne boqishdurki, jonlar fidosi aning.

(«Mezon ul-avzon»)

Mutadoriki musammani maqtu

Bu vaznda Alisher Navoiy birgina g'azal yozgan. Navoiydan so'ng Ogahiy, Muqimiy, Uvaysiy kabi shoirlar ushbu vaznda g'azal yaratdilar. Mazkur vaznda barcha hijolar faqat cho'ziq hisoblanadi. Ya'ni **foilun** asli-dan hosil bo'lgan **fa'lun** (maqtu)ning bir misrada to'rt marta takrorlanishi ushbu vaznni shakllantiradi.

Taqtiyi quyidagichadir:

fa'lun fa'lun fa'lun fa'lun
-- / -- / -- / --

*Borg'il, ey hamdam, har yoni,
Ko'ngul itmish, topg'il oni.*

(«Favoyid ul-kibar», 638-g'azal)

Bor	g'il	ey	ham	dam	har	yo	ni
-	-	-	-	-	-	-	-
Ko'	ngul	it	mish	top	g'il	o	ni
-	-	-	-	-	-	-	-

Misollar:

*Kim, ul dilbar qilmish va'da
Bu tun bo'lmoqqa mehmoni.*

(«Favoyid ul-kibar», 638-g'azal)

*Bo'lmang bizga hargiz moyil,
Ne holing bordur, ey qotil?*

(«Mezon ul-avzon»)

Komil bahri

«Komil» so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan «yetuk», «kamchiligi yo'q» ma'nolarini anglatadi. Mazkur vazn **mutafoilun** asliy rukni takrori-dan hosil bo'ladi. Navoiy she'riyatida faqat **komili musammani solim** vazni istifoda etilgan, ushbu vazn **mutafoilun** (solim)ning bir misrada to'rt marta takrorlanib kelishi bilan paydo bo'ladi.

Taqtiyi quyidagichadir:

mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun
 V V - V - / V V - V - / V V - V - / V V - V -

Ne	xa	yol	e	di	ya	na	kim	ko'	ngul	qu	shi	say	di	ni	ha	va
V	V	-	V	-	V	V	-	V	-	V	V	-	V	-	V	V
													say	la	ding	
													-	V	-	
Ba	da	nim	g'a	har	sa	ri	din	ha	dang	o	ti	bon	a	nga	qa	fa
V	V	-	V	-	V	V	-	V	-	V	V	-	V	-	V	V
													say	la	ding	
													-	V	-	

Savol va topshiriqlar:

1. «Mutadorik» so'zining lug'aviy ma'nosini tushuntiring.
2. Mutadorik bahriga tegishli bo'lgan vaznlar nomini ayting.
3. Komil bahri haqida ma'lumot bering.
4. Mutadorik va komil bahrining Alisher Navoiy she'riyatida keng istifoda etilmaganligi sabablari haqida nima deya olasiz?
5. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Kech topardin talab ahli maqsadg'a yo'l,
 Go'yiyo tinmayin nola aylar jaras.*

*Soqiy, bizni g'amdin qutqar,
 Kelturgil rohi rayhoni.*

*Ey Navoiy, taning ichra jon yo'qsa ajab,
 Kim ko'rubtur iki bulbul-u bir qafas?*

TURLI ASLIY RUKNLAR VA ULARNING TARMOQLARIDAN TARKIB TOPGAN BAHRLAR

Tayanch tushunchalar

- sari
- xafif
- mujtass
- muzori
- munsarih
- mustaf'ilun
- maf'uvlotu
- muftailun
- foilun
- foilon

Biz yuqorida bir xil asliy ruknlar hosil bo'luvchi bahrlar va ularning vaznlari bilan tanishdik.

Yana shunday bahrlar borki, ular biz o'rganib chiqqan bahrlardan biroz farq qiladi, ya'ni ularning tarkibida ikkita asliy rukn ishtirok etadi. Masalan, *mustaf'ilun* va *maf'uvlotu* degan ikki asliy rukn birgalikda bir misrada keladi va yangi bahr hosil bo'ladi. Demak, bir bahr tarkibida ikki asliy rukn kelyapti. Biz tanishgan ramal, hazaj yoki rajaz bahrlari faqatgina bir asliy rukn hamda shu rukn asosida hosil bo'lgan tarmoq ruknlaridan shakllanar edi. Endilikda ko'rib chiqishni reja qilayotganimiz – navbatdagi bahrlar esa turli xil asliy ruknlardan tashkil topadi. Turkiy adabiyot, xususan, Navoiy she'riyatida foydalanilgan bunday bahrlar quyidagilardir: **sari, xafif, mujtass, muzori, munsarih, tavil, ariz.**

Sari bahri

«Sari» so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan «shitob bilan yuruvchi», «tez» degan ma'nolarni anglatadi. Turkiy she'riyatda mazkur bahrning faqat *musaddas* ruknli vaznlaridan foydalanilgan. Sari bahrining solim shakli quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) birinchi va ikkinchi ruknlarga *mustaf'ilun* asli joylashtiriladi;
- 2) uchinchi ruknda esa *maf'uvlotu* asli keltiriladi.

Shu tariqa quyidagi taqti yuzaga keladi:

mustaf'ilun mustaf'ilun maf'uvlotu
--V - / --V - / ---V

UNUTMANGI

Maf'uvlotu asliy rukni alohida olinganda bahr hosil qilolmaydi, uning mustaf'ilun asliy rukni bilan birgalikdagi birikuvidan sari va munsarih bahrlari vujudga keladi. Turkiy she'riyatda ushbu bahrlarning solim shakli qo'llanilmagan.

Quyidagi jadvalda sari bahrini hosil qiluvchi tarmoq ruknlarni keltiramiz:

№	Tarmoq rukn nomi	Vazndagi atalishi	Chizmasi	Qaysi asliy rukndan hosil qilinganligi
1	Muftailun	Matviy	- V V -	Mustaf'ilun
2	Foilun	Matviyi makshuf	- V -	Maf'uvlotu
3	Foilon	Matviyi mavquf	- V ~	Maf'uvlotu

She'riyatimizda sari bahrning ikki vaznidan foydalanilgan bo'lib, ular quyidagilardir:

Sariyi musaddasi matviyi makshuf

Bu vaznda Alisher Navoiyning ikki g'azali, bir fardi hamda «Hayrat ul-abror» dostoni yozilgan. Vazn quyidagicha hosil qilinadi:

1) dastavval birinchi va ikkinchi rukn o'rnida **mustaf'ilun** aslining tarmoq rukni hisoblangan **muftailun** keltiriladi. Bilamizki, bu tarmoq rukn **matviy** deb nomlanadi. Biz bu haqda rajaz bahri bilan tanishganimizda ham ma'lumot olgan edik. Demak, birinchi va ikkinchi ruknlar **muftailun muftailun** ko'rinishida bo'ladi;

2) uchinchi rukn esa **maf'uvlotu** aslining tarmoq rukni hisoblangan **foilun** kelishi bilan shakllanadi. Bu o'rinda **foilun** rukni **matviyi makshuf** deb ataladi.

Mazkur holatni umumlashtirsak, quyidagi taqti paydo bo'ladi:

muftailun muftailun foilun
- V V - / - V V - / - V -

UNUTMANG!

Maf'uvlotu asliy rukni vazn tarkibida solim shaklida qo'llanilmaydi, she'riyatimizda uning ikki tarmog'i - matviyi makshuf (foilun) va matviyi mavquf (foilon) dangina foydalanilgan. Ushbu tarmoq ruknlarni foilotun asliy ruknining foilun va foilon tarmoqlari bilan adashtirmang.

Alisher Navoiy qalamiga mansub g'azal matlasini tahlil qilib ko'ramiz:

*Yor labi aksi tushub jom aro,
Bodag'a jon ta'mi berur kom aro.*

(«Favoyid ul-kibar», 22-g'azal)

Yor	(i)	ta	bi	ak	si	tu	shub	jom	a	ro
-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	-
Bo	da	g'a	jon	ta'	mi	be	rur	kom	a	ro
-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	-

Misollar:

*Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko'yiga savdo meni.*

(«Badoye ul-vasat», 639-g'azal)

*Garchi gunahning had-u poyoni yo'q,
Aylamasang afv ham imkoni yo'q...*

*...Bo'lsa navo birla bo'lsa bari muhtaram,
Aylama mahrum Navoiyni ham.*

(«Hayrat ul-abror»)

Sariyi musaddasi matviyi mavquf

Mazkur vazn yuqoridagi o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziq bo'g'in ekanligi bilan farqlanadi. Ushbu o'lchov «Hayrat ul-abror» dostonida sariyi musaddasi matviyi makshuf vazni bilan birgalikda qo'llanilgan.

Taqtiiy quyidagicha:

muftailun muftailun foilon

- V V - / - V V - / - V ~

*O'z ishingga har necha ko'p bo'lsa mayl,
Tengri ishiga ani qilg'il tufayl.*

O'z	i	shi	nga	har	ne	cha	ko'p	bo'l	sa	mayl
-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	~

Teng	ri	i	shi	g'a	a	ni	qil	g'il	tu	fayl
-	V	V	-	-	V	V	-	-	V	~

Misollar:

*Qilma ulus irz-u iyolig'a qasd,
Aylama el joni-yu molig'a qasd...*

*... Dema yilon, ajdar erur ganj sanj,
Muzmar aning javfida yuz turfa ganj.*

(«Hayrat ul-abron»)

Savol va topshiriqlar:

1. Turli asliy ruknlardan tashkil topadigan bahr deganda qanday bahri tushunasiz?
2. Turkiy she'riyatda qaysi bahrlar ikki asliy ruknlar hamda ularning tarmoqlaridan tashkil topgan?
3. «Sari» so'zining lug'aviy ma'nosini ayting.
4. *Maf'uvlotu* asliy rukni mustaqil holda qaysi bahri hosil qiladi?
5. Sari bahri hosil qiluvchi asliy ruknlar nomini ayting.
6. Sariyi musaddasi matviyi makshuf vazni qanday hosil qilinadi?
7. Alisher Navoiy she'riyatida sari bahrining qaysi vaznlaridan foydalanilgan?
8. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Bas ani inson atag'il beriyo
Kim, ishidur sabr ila shukr-u hayo.*

*Bizga qizil gul yuzung afkandasi,
Savsani ozod qading bandasi.*

*Yor Navoiyni tilab, ey ko'ngul,
Yo seni o'lturgusidur, yo meni.*

XAFIF BAHRI

Tayanch tushunchalar

- xafif
- foilotun
- failotun
- failun
- failon
- fa'lun
- fa'lon

«Xafif» so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan «yengil» degan ma'noni bildiradi. Mumtoz she'riyatimizda xafif bahrining faqat musaddas shaklidan foydalanilgan, quyidagicha hosil qilinadi:

1) birinchi va uchinchi ruknlarda **foilotun** asli keltiriladi;

2) ikkinchi rukn esa **mustaf'ilun** aslidan tashkil topadi.

Shundan so'ng quyidagi manzara hosil bo'ladi:

foilotun mustaf'ilun foilotun

- V - - / - - V - / - V - -

UNUTMANG!

Xafif bahri ham turkiy she'riyatda sari bahri singari solim shakllarda uchramaydi.

Quyidagi jadvalda xafif bahrini hosil qiluvchi tarmoq ruknlarni keltiramiz:

№	Tarmoq rukn nomi	Vazndagi atalishi	Chizmasi	Qaysi asliy rukndan hosil qilinganligi
1	Mafoilon	Maxbun	V - V -	Mustaf'ilun
2	Failotun	Maxbun	V V - -	Foilotun
3	Failun	Maxbuni mahzuf	V V -	Foilotun
4	Failon	Maxbuni maqsur	V V ~	Foilotun
5	Fa'lun	Maqtu	- -	Foilotun
6	Fa'lon	Maqtuyi musabbag'	- ~	Foilotun

Ushbu bahrga xos muhim xususiyatlardan biri ko'pvaznlilik bo'lib, birinchi rukn *foilotun* (- V - -) yoki *failotun* (V V - -) va uchinchi rukn *failun*

(VV-), *failon* (VV-), *fa'lun* (- -), *fa'lon* (- -) tarzida bir she'riy asarda o'zaro almashinib qo'llanaveradi, bu holat bir she'ning bir necha vaznda yozilish imkoniga ega bo'lishini ta'minlaydi. Xususan, Alisher Navoiyning «Sab'ayi sayyor» dostoni mazkur bahrda yozilgan bo'lib, xafif bahriga xos ko'pvaznlik xususiyati ushbu dostonidagi voqealar, qahramonlarning ruhiy holati, bir hikoyatdan boshqasiga o'tish paytlari, syujet chiziqlarining o'zgarishida nihoyatda qo'l kelgan. She'riyatimizda xafif bahrining quyidagi vaznlaridan foydalanilgan.

Xafifi musaddasi maxbuni mahzuf

Mazkur vazn quyidagicha hosil qilinadi:

1) birinchi ruknda **foilotun** (ba'zan uning tarmog'i **failotun**) qo'llaniladi;
2) ikkinchi ruknga **mustaf'ilun** aslidan paydo bo'ladigan **mafoilonun** tarmoq rukni joylashadi. Biz **mafoilonunni maxbun** deb ataymiz. Bu haqda rajaz bahri haqida ma'lumot berganimizda aytib o'tgan edik;

3) uchinchi rukn **foilotun** aslidan hosil bo'lgan **failun**, ya'ni **maxbuni mahzuf** tarmoq ruknidan tashkil topadi. Biz bu haqda ramal bahri haqida fikr yuritganimizda aytib o'tgandik.

Mazkur holatni umumlashtirganda quyidagi manzarani ko'ramiz:

foilotun mafoilonun failun
- V - - / V - V - / VV -

Ruknlarning nomlaridan kelib chiqib vaznni **xafifi musaddasi maxbuni mahzuf** deb ataymiz.

*Kelmay ul qotili zamona menga,
Bo'ldi hajr o'lgali bahona menga.*

(«Navodir ush-shabob», 13-g'azal)

Kel	ma	yul	qo	ti	li	za	mo	na	me	nga
-	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-
Bo'l	di	haj	ro'l	ga	li	ba	ho	na	me	nga
-	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-

Shuningdek, mazkur vazn Alisher Navoiyning «Sab'ayi sayyor» dostonida qo'llanilgan asosiy she'riy o'lchovlardan biri hisoblanadi:

Misollar:

*Qilmag'il borg'ali shitob yana,
Solma ko'nglumga iztirob yana.*
(«Navodir ush-shabob», 529-g'azal)

*Manga ne had demak sangaki, ne qil,
Neki bo'lg'ay sanga rizo ani qil.*
(«Sab'ayi sayyor»)

Xafifi musaddasi solimi maxbuni maqsur

Mazkur vazn biz yuqorida ko'rib o'tgan *hazaji musaddasi maxbuni mahzuf* vaznidan oxirgi rukning so'nggi hijosi o'ta cho'ziqligi bilangina farqlanadi:

foilotun mafoilun failon
- V - - / V - V - / VV ~

Mazkur vaznda Alisher Navoiy bir g'azal yaratgan:

*Har nechakim sanga jafoda rusux,
Men jafokashgadur vafoda rusux.*

«Badoye ul-vasat», 112-g'azal

Har	ne	cha	kim	sa	nga	ja	fo	da	ru	sux
-	V	-	-	V	-	V	-	V	V	~
Men	ja	fo	kash	ga	dur	va	fo	da	ru	sux
-	V	-	-	V	-	V	-	V	V	~

Shuningdek, ushbu vazn «Sab'ayi sayyor» dostonida qo'llanilgan she'riy o'lchovlardan biridir.

Misollar:

*Bu raiyatqa rahmat aylab iloh
Kim, berib boshlarig'a sen kibi shoh...*

...Bu tanazzul sharaf qilib sanga fosh,
Hamal ayvonida nechukki quyosh.

(«Sab'ayi sayyor»)

Xafifi musaddasi maxbuni maqtu

Mazkur vazn quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) birinchi ruknda **foilotun** yoki failotun;
- 2) ikkinchi ruknda **mafoilun** (maxbun);
- 3) uchinchi ruknda **fa'lun** (maqtu) tarmoq ruknlari ishtirok etadi. Ularni umumlashtirsak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

foilotun mafoilun fa'lun
- V - - / V - V - / - -

Ruknlarning nomlanishini hisobga olib vaznni **xafifi musaddasi maxbuni maqtu** deb ataymiz.

Lab uza xatti anbar oludi
Otashin la'lining erur dudi.

(«Favoyid ul-kibar», 602-g'aza)

Lab	u	za	xat	ti	an	ba	ro	lu	di
-	V	-	-	V	-	V	-	-	-
O	ta	shin	la'	li	ning	e	rur	du	di
-	V	-	-	V	-	V	-	-	-

Shuningdek, ushbu vazn ham «Sab'ayi sayyor» dostonida qo'llanilgan she'riy o'lchovlardan biridir.

Misollar:

Har necha javr qilsa noz ahli,
Tortmay naylagay niyoz ahli?

Halab ahli ko'p erdi g'oyatsiz,
Yo'lda suv oz edi nihoyatsiz.

(«Sab'ayi sayyor»)

Xafifi musaddasi maxbuni maqtuyi musabbag'

Mazkur o'lchov biz yuqorida ko'rib o'tgan vazndan oxirgi ruknning so'nggi hijosi o'ta cho'ziqqa aylanishi bilan farqlanadi. Shunda taqti quyidagicha ko'rinish oladi:

foilotun mafoilun fa'lon
- V - - / V - V - / - -

Ushbu vaznda Alisher Navoiy bir g'azal yaratgan:

*Faqr ahlig'a podsho muhtoj,
O'ylakim shohg'a gado muhtoj.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 100-g'azal)

Faq	r(i)	ah	li	g'a	pod	(i)	sho	muh	toj
-	V	-	-	V	-	V	-	-	~
O'y	la	kim	shoh	(i)	g'a	ga	do	muh	toj
-	V	-	-	V	-	V	-	-	~

Shuningdek, ushbu vazn ham «Sab'ayi sayyor» dostonida qo'llanilgan she'riy o'lchovlardan biridir:

Misollar:

*Ham ibodat eliga sen ma'bud,
Ham taashshuq eliga sen maqsud...*

*...Yuz jahon jurmum o'lsa ham ne bok,
Bahri afvung qoshindadur xoshok.*

(«Sab'ayi sayyor»)

Savol va topshiriqlar:

1. «Xafif» so'zining lug'aviy ma'nosini ayting.
2. Xafif bahri qaysi asliy ruknlar asosida paydo bo'ladi?
3. Xafif bahri vaznlarini hosil qiladigan tarmoq ruknlar nomlarini ayting.

4. Xafif bahridagi vaznlarning xilma-xilligi she'riyatda qanday qulaylik tug'diradi?

5. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Soqiyo, tut qadahki, ranji xumor
Qiladur jonima azob yana.*

*Nargis ul nur birla ochti basar,
Adam uyqusidin ko'zinda asar.*

*Ul qilib jilva bu bo'lub shaydo,
Ishq bo'ldi jahon aro paydo.*

MUJTASS BAHRI

Tayanch tushunchalar:

• mujtass	• failun
• mustaf'ilun	• failon
• foilotun	• fa'lun
• mafoilun	• fa'lon
• failotun	

«Mujtass» so'zi arabcha bo'lib, «ildizi bilan yulib olingan» degan ma'noni bildiradi. Mazkur bahr mustaf'ilun hamda foilotun asllarining almashinib kelishidan hosil bo'ladi va turkiy she'riyatda faqat musamman ko'rinishida uchraydi:

*mustaf'ilun foilotun mustaf'ilun foilotun
--V-I-V--I--V-I-V--*

UNUTMANG!

Turkiy she'riyatda mujtass bahrining solim shakli qo'llanilmagan.

Mujtass bahri vaznlari mazkur ikki aslning tarmoq ruknlari takroridan shakllanadi. Quyidagi jadvalda mujtass bahrini hosil qiluvchi tarmoq ruknlarni keltiramiz:

No	Tarmoq rukn nomi	Vazndagi atalishi	Chizmasi	Qaysi asliy rukndan hosil qilinganligi
1	Mafoilun	Maxbun	V – V –	Mustaf'ilun
2	Failotun	Maxbun	V V --	Foilotun
3	Failun	Maxbuni mahzuf	V V-	Foilotun
4	Failon	Maxbuni maqsur	V V~	Foilotun
5	Fa'lun	Maqtu	--	Foilotun
6	Fa'lon	Maqtuyi musabbag'	--	Foilotun

Endi mujtass bahri vaznlari bilan tanishib chiqamiz. She'riyatimizda mazkur bahrga oid quyidagi 5 vazndan foydalanilgan.

Mujtassi musammani maxbun

Birinchi va uchinchi ruknlarning **mafoilun** (maxbun), ikkinchi va to'rtinchi ruknlarning **failotun** (maxbun) tarzida kelishi natijasida **mujtassi musammani maxbun** vazni hosil bo'ladi.

Taqtiyi quyidagichadir:

mafoilun failotun mafoilun failotun
 V – V – / V V – – / V – V – / V V – –

Ruknlar nomidan kelib chiqib vazni **mujtassi musammani maxbun** deb ataymiz.

Labingni so'rg'ali muhri sukut og'zima tushmish
Ki, ul shakkar bila ernim biri-biriga yopushmish.

(«Navodir ush-shabob», 261-g'azal)

La	bing	ni	so'r	g'a	li	muh	ri	su	kut	(i)	og'	zi	ma	tush	mish
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-	-
Ki	ul	shak	kar	bi	la	er	nim	bi	ri	bi	ri	ga	yo	push	mish
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-	-

Misollar:

*Yana balo choqinin ishq telba jonima urdi,
Fano quyuni yetibon kulumni ko'kka sovurdi.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 612-g'azal)

*Ne itni ul buti begonavash itiki sog'indim,
It oshnog'a yoling'on kebi ul itka yolindim.*

(«Navodir ush-shabob», 396-g'azal)

Mujtassi musammani maxbuni mahzuf

Mazkur vazn quyidagicha shakllanadi:

- 1) birinchi va uchinchi ruknlar **mafoilun** (maxbun) tarzida;
- 2) ikkinchi rukn esa **failotun** (maxbun) tarzida;
- 3) to'rtinchi rukn **failun** (mahzuf) tarzida keladi va ruknlar nomida kelib chiqib vazn nomini **mujtassi musammani maxbuni mahzuf** deb ataymiz.

Taqtiyi quyidagichadir:

mafoilun failotun mafoilun failun
V – V – / V V – – / V – V – / V V –

*Ne maxlasim bor aning ishqidin kanora qilib,
Ne to'ymog'im bor aning husnig'a nazora qilib.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 64-g'azal)

Ne	max	la	sim	bor	a	ning	ish	qi	din	ka	no	ra	qi	lib
V	–	V	–	V	V	–	–	V	–	V	–	V	V	–
Ne	to'y	mo	g'im	bo	ra	ning	hus	ni	g'a	na	zo	ra	qi	lib
V	–	V	–	V	V	–	–	V	–	V	–	V	V	–

Misollar:

*Nafis kiyguluk o'lsa yalang tanimg'a havas,
Hasir naqshi hasiriy libos o'rnig'a bas.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 226-g'azal)

*Ko'ngulga itkali andin topilmadi xabare,
Topilsa ham, anga mendin topilmag'ay asare.*
(«Navodir ush-shabob», 594-g'azal)

Mujtassi musammani maxbuni maqsur

Mazkur vazn yuqorida biz o'rgangan mujtassi musammani maxbuni mahzufdan oxirgi rukn – **failun** (mahzuf)ning **failon** (maqsur)ga o'zgariishi bilan farqlanadi.

Taqtiyi quyidagichadir:

mafoilun failotun mafoilun failon
V – V – / V V – – / V – V – / V V ~

Badang'a kelmadi to azmi ko'yung ayladi ruh
Ki, ruh shaxsini ul g'amza ayladi majruh.
(«G'aroyib us-sig'ar», 102-g'azal)

Ba	dan	g'a	kel	ma	di	to	az	mi	ko'	ying	ay	la	di	ruh
V	–	V	–	V	V	–	–	V	–	V	–	V	V	~
Ki	ruh	(i)	shax	si	ni	ul	g'am	za	ay	la	di	maj		ruh
V	–	V	–	V	V	–	–	V	–	V	–	–		~

Misollar:

Nachukki dard qirog'i ayog'ing ostida dol,
Uzor nuqtasi yanglig' uzor ustida xol.
(«Badoye ul-vasat», 378-g'azal)

Erur hamisha xazon bargidek boshimda sharor,
Senga ne g'amki, boshing uzradur hamisha bahor.
(«Favoyid ul-kibar», 133-g'azal)

Mujtassi musammani maxbuni maqtu

Ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) birinchi va uchinchi ruknlar **mafoilun** (maxbun);
- 2) ikkinchi rukn **failotun** (maxbun);

3) to'rtinchi rukn **fa'lun** (maqtu') tarzida keladi hamda bu holat taqtda quyidagicha namoyon bo'ladi:

mafoilun failotun mafoilun fa'lun
 V - V - / V V - - / V - V - / - -

Tilab yuzungni ko'ngul hajrdin farog' istar,
Qorong'u tunda nachukkim kishi charog' istar.

(«Badoye ul-vasat», 167 g'azal)

Ti	lab	yu	zung	ni	ko'	ngul	haj	r(i)	din	fi	rog'	is	tar
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-
Qo	ron	g'u	tun	da	na	chuk	kim	ki	shi	cha	rog'	is	tar
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	-

Misollar:

Qaro ko'zum, kel-u, mardumlig' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.

(«G'aroyib us-sig'ar», 371-g'azal)

Jamolin ayla ulus ko'zidin nihon, yo Rab,
Nihon o'tumni aning ko'nglig'a ayon, yo Rab.

(«Badoye ul-vasat», 47-g'azal)

Mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag'

Mazkur vazn biz yuqorida o'rganib chiqqan mujtassi musamma ni maxbuni maqtudan oxirgi rukn – **fa'lun** (maqtu')ning **fa'lon** (maqtuyi musabbag')ga o'zgarishi bilan farqlanadi. Bu taqtda quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi:

mafoilun failotun mafoilun fa'lon
 V - V - / V V - - / V - V - / - ~

Zihi visolingga tolib tutub o'zin matlub,
Muhabbatidin otingni habib atab mahbub.

(«G'aroyib us-sig'ar», 40-g'azal)

Zi	hi	vi	so	li	nga	to	lib	tu	tub	o'	zin	mat	tub
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	~
Mu	hab	ba	ti	di	no	ting	ni	ha	bib	a	tab	mah	bub
V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-	~

Misollar:

Pariydek ulki erur xo'blar aro mahjub,

Hijob siz-u, men uldur bu telbaga matlub.

(«Badoye ul-vasat», 43-g'azal)

Boshig'a may chiqibon bo'ldi ul sitamgar mast,

Yo'q ahli husn aro bir uyla qotili sarmast.

(«Badoye ul-vasat», 77-g'azal)

Savol va topshiriqlar:

1. «Mujtass» so'zining lug'aviy ma'nosini ayting.
2. Mujtass bahri qaysi asliy ruknlar asosida paydo bo'ladi?
3. Mujtass bahri vaznlarini shakllantiruvchi tarmoq ruknlarni sanang.
4. Mujtass bahrining turkiy she'riyatda solim shakllari uchraydimi?
5. Mujtass bahrining Alisher Navoiy istifoda etgan vaznlarini aytib bering.
6. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

Yuzung xijolatidin arg'uvong'a tushti tag'ayyur,

Daraxti rangidin anglar kishiki qoni qurushmish.

Bizing sori nega ul sho'xi ishvagar kelmas,

Bilurki furqatidin o'lmisham, magar kelmas.

Firoq isitmasi andoq tanimdin o't chiqorur

Ki, gar tabib iligim tutsa, bormog'i qoborur.

MUZORI BAHRI

Tayanch tushunchalar

- muzori
- mafoiylun
- maf'uvlu
- mafoiylu
- foilotun
- faoilotu
- foiliyon
- foilun
- foilon

«Muzori» so'zi arabcha bo'lib, «o'xshash», «monand» degan ma'noni bildiradi. Adabiyotimizda, xususan, Navoiy she'riyatida mazkur bahrning faqat musamman shakllaridan foydalanilgan. Muzori bahri birinchi va uchinchi ruknlarda **mafoiylun** hamda ikkinchi va to'rtinchi ruknlarda **foilotun** asllarining takroridan hosil bo'ladi:

mafoiylun foilotun mafoiylun foilotun
V --- / -V --- / V --- / -V ---

UNUTMANG!

Muzori bahrining solim shakli she'riyatimizda istifoda etilmagan.

Mafoiylun va foilotun asllarining quyidagi tarmoq ruknlari muzori bahrini hosil qilishda ishtirok etadi:

№	Tarmoq rukn nomi	Vazndagi atalishi	Chizmasi	Qaysi asliy rukndan hosil qilinganligi
1	Maf'uvlu	Axrab	--V	Mafoiylun
2	Mafoiylu	Makfuf	V--V	Mafoiylun
3	Foilotun	Solim	-V--	Foilotun
4	Foilotu	Makfuf	-V-V	Foilotun
5	Foiliyon	Musabbag'	-V~	Foilotun
6	Foilun	Mahzuf	-V-	Foilotun
7	Foilon	Maqsur	-V~	Foilotun

Endi bevosita Alisher Navoiy she'riyatida qo'llangan muzori bahri vaznlari bilan tanishib chiqsak.

Muzoriyi musammani axrab

Mazkur vazn quyidagicha hosil qilinadi:

1) birinchi va uchinchi ruknlar **maf'uvlu** (axrab);

2) ikkinchi va to'rtinchi ruknlar **foilotun** (solim) tarzida keladi. Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu foilotun maf'uvlu foilotun

--V / -V -- / -- V / -V --

Dilbar yuzin ko'rarga bo'ldi niqob mone,

Ul navkim, quyoshqa bo'lg'ay sahob mone.

(«Favoyid ul-kibar», 291-g'azal)

Dil	bar	yu	zin	ko'	rar	ga	bo'l	di	ni	qob	(i)	mo	ne
-	-	V	-	V	-	-	-	-	V	-	V	-	-
Ul	nav	(i)	kim	qu	yosh	qa	bo'l	g'ay	sa	hob	(i)	mo	ne
-	-	V	-	V	-	-	-	-	V	-	V	-	-

Misollar:

Bo'lmas qora ko'z eldin tutmoq kishi vafo ko'z,

Sendin netib vafo ko'z tutqaymen, ey qaro ko'z.

(«Navodir ush-shabob», 220-g'azal)

Ham subhi orazingdur vardiyatun-nasoyim,

Ham shomi sunbulingdur miskiyatush-shamoyim.

(«Navodir ush-shabob», 395-g'azal)

Muzoriyi musammani axrabi musabbag'

Mazkur vazn yuqorida biz ko'rib o'tgan muzoriyi musammani axrabdan to'rtinchi ruknning **foilotun** (solim)dan **foiliyon** (musabbag')ga almashishi bilan hosil bo'ladi. Vaznning taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu foilotun maf'uvlu foiliyon

--V / -V -- / -- V / -V --

Mazkur vaznda Alisher Navoiyning birgina g'azali yaratilgan bo'lib, «Navodir ush-shabob» devonidan 126-raqam bilan o'rin olgan:

*Ruxsori jonibida ul xoli anbarolud,
O't go'shasida go'yo anbar tushub qilur dud.*

Rux	so	ri	jo	ni	bi	da	ul	xo	li	an	ba	ro	lud
-	-	V	-	V	-	-	-	-	V	-	V	-	~
O't	go'	sha	si	da	go'	yo	an	bar	tu	shub	qi	lur	dud
-	-	V	-	V	-	-	-	-	V	-	V	-	~

Muzoriyi musammani axrabi makfufi mahzuf

Ushbu vazn quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) birinchi rukn **maf'uvlu** (axrab);
- 2) ikkinchi rukn **foilotu** (makfuf);
- 3) uchinchi rukn **mafoiylyu** (makfuf);
- 4) to'rtinchi rukn **foilun** (mahzuf) tarzida keladi.

Taqtii quyidagicha:

maf'uvlu foilotu mafoiylyu foilun
--V / -V -V / V --V / -V -

*Ey hamd o'lub mahol fasohat bilan sanga,
Andoqki, qurb taqvo-vu toat bilan sanga.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 4-g'azal)

Ey	ham	do'	lub	ma	hol	(i)	fa	so	hat	bi	lan	sa	nga
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-
An	doq	ki	qur	b(i)	taq	vo	vu	to	at	bi	lan	sa	nga
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-

Misollar:

*Ming zaxm urdi xanjari ishqing bu tan aro,
Bu tanni hajr tashladi yuz ming tikan aro.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 21-g'azal)

*Ko'nglum harimi ichra qilur jilva ul pari,
Andoqki, Ka'ba ichra haramning kabutari.*

(«Favoyid ul-kibar», 647-g'azal)

Muzoriyi musammani axrabi makfufi maqsur

Mazkur vazn yuqorida biz ko'rib o'tgan *muzoriyi musammani axrabi makfufi mahzufdan* so'nggi ruknning **maqsur** (foilon)ga almashinishi bilan hosil bo'ladi. Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu foilotu mafoiyly foilon
 -- V / - V - V / V -- V / - V ~

*Xol-u xating xayolidin, oy sarvi gul'uzor,
 Gohe ko'zumga xol tushuptur, gahe g'ubor.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 171-g'azal)

Xo	l-u	xa	ting	xa	yo	li	di	ney	sar	vi	gul'	u	zor
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	~
Go	he	ko'	zum	ga	xol	(i)	tu	shup	tur	ga	he	g'u	bor
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	~

Misollar:

*Ruxsor ila labingdin etar ko'nglum inbisot
 Kim, gul chog'ida boda erur mujibi nishot.*

(«G'aroyib us-sig'ar», 283-g'azal)

*Yuz sehr qilsa kimgaki ellikdin o'tti yosh,
 Atfol sahrosi qilur atrofidek maosh.*

(«Navodir ush-shabob», 250-g'azal)

Muzoriyi musammani axrabi makfufi solim

Turkiy adabiyotda faqatgina Alisher Navoiy she'riyatida qo'llanilgan mazkur vazn quyidagicha hosil qilinadi:

- 1) birinchi rukn **maf'uvlu** (axrab);
- 2) ikkinchi rukn **foilotu** (makfuf);
- 3) uchinchi rukn **mafoiyly** (makfuf);
- 4) to'rtinchi rukn **foilotun** (solim) tarzida.

Taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu foilotu mafoiyli foilotun

--V| -V -V / V --V / -V --

Kofirgun libos aro ul sarvinoz ekinmu

Yo shami hajr daf'ig'a shami tiroz ekinmu?

(«Navodir ush-shabob», 512-g'azal)

Ko	fir	(f)	gun	li	bos	a	ro	ul	sar	vi	noz	e	kin	mu
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-
Yo	sham	i	haj	r(i)	daf'	i	g'a	sham	i	ti	roz	e	kin	mu
-	-	V	-	V	-	V	V	-	-	V	-	V	-	-

Savol va topshiriqlar:

1. «Muzori» so'zining lug'aviy ma'nosini ayting.
2. Muzori bahri qaysi asliy ruknlar takroridan hosil bo'ladi?
3. Muzori bahri vaznlarini hosil qiluvchi tarmoq ruknlar nomlarini va ularning asosi hisoblangan asliy ruknlarni sanab bering.
4. Muzori bahrlari vaznlari nomlarini ayting va ularning ruknlaridagi farqlarni tushuntiring.
5. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Ul ko'ydin kelur yel ko'zlarni ravshan aylab,
Eidin ne bo'ldi tutsam men dag'i to'tiy o'z.*

* * *

*Bilkim, bu yo'lda zod erur a'moli xayr-u bas,
Yo'q ilm-u fazl-u mansab-u mol-u urug'-qayosh.*

* * *

*Jonimni o'rtaqan yuz-u xolingni bilmasang,
O't shu'lasida ayla gumon bir o'chuk sharor.*

MUNSARIH, TAVIL VA ARIZ BAHRLARI

Munsarih bahri

Tayanch tushunchalar

- munsarih
- mustaf'ilun
- maf'uvlotu
- matviy
- matviyi makshuf
- matviyi mavquf
- manhur
- tavil
- ariz

«Munsarih» so'zi arabcha bo'lib, «oson va ravon qilingan», «erkin» degan ma'nolarni bildiradi. Adabiyotimizda, xususan, Navoiy she'riyatida mazkur bahrning faqat musamman shakllardan foydalanilgan. Munsarih bahri misradagi birinchi va uchinchi ruknning **mustaf'ilun**, ikkinchi va to'rtinchi ruknning **maf'uvlotu** tarzida kelishidan hosil bo'ladi:

mustaf'ilun maf'uvlotu mustaf'ilun maf'uvlotu
 --V- / - - -V / - - V - / - - -V

UNUTMANG!

Turkiy she'riyatda munsarih bahrining solim shakli qo'llanilmagan.

Quyidagi jadvalda munsarih bahrini hosil qiluvchi tarmoq ruknlarni keltiramiz:

№	Tarmoq rukn nomi	Vazndagi atalishi	Chizmasi	Qaysi asliy rukndan hosil qilinganligi
1	Muftailun	Matviy	- V V -	Mustaf'ilun
2	Foilun	Matviyi makshuf	- V -	Maf'uvlotu
3	Foilon	Matviyi mavquf	- V ~	Maf'uvlotu
4	Foilotu	Matviy	- V -V	Maf'uvlotu
5	Fa	Manhur	-	Maf'uvlotu

UNUTMANG!

Maf'uvlotu asliy ruknidan hosil qilinuvchi foilotu va fa tarmoq ruknlarini foilotun aslidan vujudga keladigan tarmoq ruknlar bilan adashtirmang!

Mumtoz adabiyotimizda munsarih bahrining ikki vazni qo'llanilgan.

Munsarihi musammani matviyi makshuf

Mazkur vazn quyidagicha shakllantiriladi:

1) birinchi hamda uchinchi ruknlarga **muftailun** (matviy) tarmoq rukni qo'yiladi;

2) ikkinchi va to'rtinchi ruknlar **foilun** (makshuf) tarmoq ruknining o'zaro takroridan hosil bo'ladi.

Taqtiiy quyidagichadir:

muftailun foilun muftailun foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V -

Bo'ldi ayog'ing qora ziynat-u peroyadin,

Uylaki bo'lg'ay qora sham tubi soyadin.

Bo'l	di	a	yo	g'ing	qo	ra	ziy	na	tu	pe	ro	ya	din
-	V	V	-	-	V	-	-	V	V	-	-	V	-
Uy	la	ki	bo'l	g'ay	qo	ra	sham	(i)	tu	bi	so	ya	din
-	V	V	-	-	V	-	-	V	V	-	-	V	-

Misollar:

Ko'nglum ochilmas dame bu badani zordin,

Uylaki mahkam tugun inichkarak tordin.

(«G'aroyib us-sig'ar», 464-g'azal)

Vahki, chamandin yana esdi shamol o'zgacha,

Har dam o'lur atridin ko'ngluma hol o'zgacha.

(«Favoyid ul-kibar», 548-g'azal)

Munsarihi musammani matviyi mavquf

Ushbu vazn *munsarihi musammani matviyi makshuf* she'riy o'lchovidan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanadi. Taqtiiy quyidagicha

muftailun foilun muftailun foilun

- V V - / - V - / - V V - / - V ~

Mazkur vaznda Alisher Navoiyning birgina g'azali yaratilgan bo'lib «G'aroyib us-sig'ar» devonidan 274-raqam bilan o'rin olgan:

*Boda meni ayladi zuhd-u riyodin xalos,
Zuhd-u riyo yo'qki, ming ranj-u anodin xalos.*

Bo	da	me	ni	ay	la	di	zuh	d-u	ri	yo	din	xa	los
-	V	V	-	-	V	-	-	V	V	-	-	V	~
Zuh	d-u	ri	yo	qo'y	ki	ming	ran	j-u	a	no	din	xa	los
-	V	V	-	-	V	-	-	V	V	-	-	V	~

Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon»da «chinga» deb ataluvchi xalq qo'shig'ining ohangi shu vaznga mos tushishini aytib o'tadi.

Munsarihi musammani matviyi manhur

Mazkur vazn quyidagicha shakllantiriladi:

- 1) birinchi va uchinchi rukn **muftailun** (matviy);
- 2) ikkinchi rukn **foilotu** (matviy);
- 3) to'rtinchi rukn **fa** (manhur) tarzida keladi.

Taqtii quyidagichadir:

muftailun foilotu muftailun fa
- V V - / - V - V / - V V - / -

Ushbu vazn turkiy she'riyatda ilk marta Alisher Navoiy tomonidan qo'llanilgan:

*Ko'nglum aro bir ajab muhol havastur,
Lablaridinkim husuli mumkin emastur.*

(«Favoyid ul-kibar», 198-g'azal)

Ko'ng	lu	ma	ro	bir	a	jab	mu	hol	(i)	ha	vas	tur
-	V	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-	-
Lab	la	ri	din	kim	hu	su	li	mum	ki	ne	mas	tur
-	V	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-	-

Tavil bahri

«Tavil» so'zi arabcha bo'lib, «uzun» degan ma'noni bildiradi. Tavil bahri ham maxsus asliy ruknga ega emas. Uning solim ruknlari *fauvlun* (V- -), *mafoiylun* (V - - -), *fauvlun* (V- -), *mafoiylun* (V - - -) bo'lib, she'riyatda tavilning asosan *musamman* ruknli vaznlaridan foydalanilgan. «Xazoyin ul-maoniy» kulliyotida tavil bahrining faqat bir vazni istifoda etilgan, Alisher Navoiyning 3 g'azali ushbu o'lchov asosida yaratilgan.

Tavili musammani solim

Ushbu vazn turkiy she'riyatda ilk marta Alisher Navoiy tomonidan istifoda etilgan bo'lib, taqtiyi quyidagichadir:

fauvlun mafoiylun fauvlun mafoiylun
V - - / V - - - / V - - / V - - -

Yuzungdek qamar yo'qtur, qadingdek shajar yo'qtur,
Shajar bo'lsa ham anda, labingdek samar yo'qtur.

(«Navodir ush-shabob», 166-g'azal)

Yu	zung	dek	qa	mar	yo'q	tur	qa	ding	dek	sha	jar	yo'q	tur
V	-	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	-
Sha	jar	bo'l	sa	ham	an	da	la	bing	dek	sa	mar	yo'q	tur
V	-	-	V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	-

Misollar:

Zihi naxli qaddingdin xijil sarv bo'stoni,
Xat ichra labingdin munfail rohi rayhoni.

(«Badoye ul-vasat», 593-g'azal)

Labing chashmayi hayvon, qading ruhi insoni,
Bu ob-u havo birla birining yo'q imkoni.

(«Favoyid ul-kibar», 640-g'azal)

Ariz bahri

«Ariz» so'zi arabcha bo'lib, «keng», «enli» degan ma'nolarni bildiradi. Ushbu bahr aruz ilmining ixtirochisi Xalil ibn Ahmaddan so'ng fors-tojik aruzshunoslari tomonidan kashf qilingan.

Ariz bahri ham yuqoridagi bahrlar singari maxsus asliy ruknga ega emas. Uning solim ruknlari *mafoiylun* (V---), *fauvlun* (V--), *mafoiylun* (V---), *fauvlun* (V--) bo'lib, she'riyatda ariz bahrining asosan *musamman* ruknli vaznlaridan foydalanilgan. «Xazoyin ul-maoniy» kulliyotida ariz bahrining faqat bir vazni istifoda etilgan bo'lib, Alisher Navoiyning bir g'azali ushbu o'lchov asosida yaratilgan.

Arizi musammani musabbag'

Ushbu vaznning taqtiyi quyidagicha:

mafoiylun fauwlun mafoiylun fauwlun
V --- / V -- / V --- / V --

Alisher Navoiyning mazkur vaznda yozilgan yagona g'azali «Xazoyin ul-maoniy» kulliyotining «Navodir ush-shabob» devoniga 322-raqam bilan kiritilgan:

*Sanoyi zoting ichra topib ajz ahli idrok,
Gahi lo tuhsiy aytib zamone mo arafnok.*

Sa	no	yi	zo	ti	ngich	ra	to	pib	aj	zah	li	id	rok
V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Ga	hi	lo	tuh	siy	ay	tib	za	mo	ne	mo	a	raf	nok
V	-	-	-	V	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Savol va topshiriqlar:

1. «Munsarih», «tavil» hamda «ariz» so'zlarining lug'aviy ma'nolarini ayting.
2. Munsarih bahrini hosil qiluvchi asliy ruknlarni keltiring.
3. Munsarih bahri vaznlarining nomlarini ayting va ularning hosil bo'lish yo'llarini tushuntiring.

4. Tavil bahri haqida so'zlab bering.
5. Ariz bahri va u bilan bog'liq ma'lumotlarni keltiring.
6. Quyidagi baytlarning vaznlarini aniqlang:

*Yor ila ag'yordin bir nafas ayrilmasun,
Kimki tilar bo'lmag'ay noz-u jafodin xalos.*

*Bas manga vayron maqar, sen quvon, ey charxi dun,
Toqi muqarnas bila shamsayi zarkordin.*

*Latofatda bir ondur sangakim, ulus andin
Xarob o'ldilar, lekin kishi bilmadi oni.*

*Firoqing so'gi ichra kecha ko'zdin sochib ashk,
Visoling hasratidin yaqosin subh etib chok.*

MUMTOZ ARUZHUNOSLIK ASOSLARI

Tayanch tushunchalar

- aruz
- aruz ta'limi
- juzv
- sabab
- vatad
- fosila
- aruz doiralari

Aruz vazni alohida ilm sifatida Xalil ibn Ahmad tomonidan bir tizimga solingach, bu ta'limot keyinchalik arab olimlaridan Ibn Abdu Rabbihning «Al-iqd ul-farid», Ibn as-Sarrojning «Me'yor fi-avzoni she'r», Sohib ibn Abbodning «Al-iqna» va «Al-Va'fa», Abu Zakariyo al-Xatib Tabriziyning «Al-kafi fi-l aruz val-qavofiy», Abu Abdulloh Xorazmiyning «Mafotih ul-ulum» kabi asarlarida davom ettirildi.

Aruz ilmiy-nazariy ta'limot sifatida, ayniqsa, o'rta asr fors aruzshunosligida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda she'rshunoslikka doir o'nlab asarlar vujudga keldi. Ular orasida Shams Qays Roziyning «Al-mo'jam», Nosiriddin Tusiyning «Me'yor ul-ash'or», Vohid Tabriziyning

«Jami muxtasar», Yusuf Aziziyning «Aruz», Sayfiy Buxoriyning «Aruzi Sayfiy», Atoulloh Husayniyning «Badoye us-sanoye», Abdurahmon Jomiyning «Risolayi aruz», Muhammad G'iyosuddinning «G'iyos ul-lug'at» asarlari aruzning nazariy asoslari chuqur va batafsil tarzda bayon qilinganligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Turkiy adabiyotda yaratilgan Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a», Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon», Zahiriddin Muhammad Boburning «Muxtasar» («Risolayi aruz») asarlari ham aruzshunoslik ilmiga muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Mumtoz aruzshunoslarimiz aruz nazariyasini tushuntirishda bo'g'inlardan emas, balki *juzv* deb ataluvchi bo'laklardan foydalanganlar. *Juzv* tushunchasini zamonaviy aruzshunoslik nuqtayi nazaridan izohlaymiz.

Ma'lumki, arab alifbosida unli tovushlarni ifodalaydigan harflar mavjud emas. Unlilar *harakat* deb nomlanadi. Buni quyidagi misol orqali tushunib olamiz. Dastavval mana bu arabiy harflarga diqqat qarating: مَكْتَبُ Bu harflar bizning alifboda shunday yoziladi: «mktb». Albatta, undoshlarning bu ko'rinishi ma'no anglatmaydi. Agar bu arabiy harflarga quyidagi belgilarni qo'yib chiqsak, holat o'zgaradi: مَكْتَبُ. Bu so'zni endi «maktab» deb o'qish mumkin. Aynan uch unlini bildiradigan مَ (fatha, ya'ni qisqa «a» unlisi), كَ (kasra, ya'ni qisqa «i» unlisi) hamda بَ (zamma, ya'ni qisqa «u» unlisi) *harakat* deb ataladi. Agar qaysi undosh harf ustida bu harakatlardan biri kelsa, ushbu harf *mutaharrik*, ya'ni harakatli harf deyiladi, agar undosh harf ustida hech qanday harakat bo'lmasa, u *sokin* harf deyiladi hamda unga qo'yiladigan مَ belgisi sukun deyiladi. Biz ko'rib chiqqan مَكْتَبُ (maktab) so'zida مَ (mim) hamda تَ (te) undoshlari *mutaharrik*, ya'ni harakatli, كَ (kof) hamda بَ (be) undoshlari *sokin* hisoblanadi.

Juzv atamasini to'liq tushunib olish uchun ham biz *mutaharrik* hamda *sokin* harflarning ma'nolarini bilib olishimiz zarur edi. Mana endi bemalol harakat va sukunni farqlay olamiz.

Juzv (arabcha «qism, bo'lak, parcha») *mutaharrik* va *sokin* harflardan tashkil topuvchi aruziy birlik hisoblanadi. *Juzvlar* ruknlarni hosil qilishda ishtirok etadi (biz o'tgan darslar davomida *rukni* nima ekanligini juda yaxshi o'zlashtirib oldik) va uch turga ajratiladi:

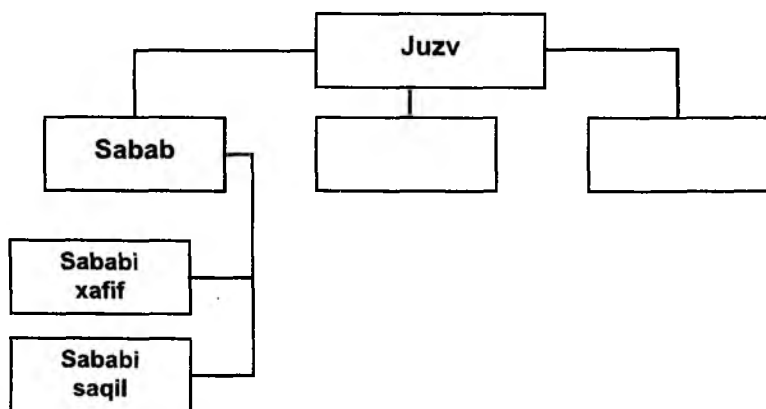
1. **Sabab** (arabcha «arqon»). Ushbu *juzv* harflarning qay tartibda birikishiga qarab o'z ichida yana ikkiga bo'linadi:

a) **sababi xafif** (yengil *sabab*) – bir *mutaharrik* va bir *sokin* harfdan hosil qilinuvchi bo'lak. Masalan, «زَر» (zar) degan so'zni olaylik. Bunda, ko'rib turibmizki, «ز» (z) undoshi ustida fatha turibdi, demak, u *mutaharrik*, «ر» (r) undoshi ustida esa hech qanday harakat yo'q, demak, u *sokin*

harf. Sababi xaff esa aynan shunday: bir mutaharrik va bir sokin harfdan iborat bo'ladi. Zamonaviy aruzshunoslikda esa bu bir cho'ziq hijo (-)ga teng bo'ladi. Masalan, «ham», «nam», «men» kabilar. Agar bu so'zlarga diqqat qilsak, ularning bir undoshi mutaharrik va biri sokin;

b) sababi saqil (*og'ir sabab*) – ikki mutaharrik harfning ketma-ket kelishidan yaraluvchi bo'lak. Masalan, «ير» (yara) so'ziga diqqat qarat-sak, unda ikkala undosh ham mutaharrik ekanligini ko'ramiz. Demak, bu sababi saqildir. Zamonaviy aruzshunoslikda esa u ikki qisqa hijoning ketma-ket kelishini (V V) bildiradi. Bunga «tana», «kapa», «sana» va boshqa so'zlar misol bo'la oladi.

Fikrlarimizni shu o'ringacha tartibga solsak. Demak, juzv uch turli ekan, undan biri sabab bo'lib, sabab ham ikkiga bo'linadi: sababi xaff, sababi saqil. Biz bu fikrni chizma shaklida ko'rsak, yodda saqlanishi osonlashadi:

Endi juzvning keyingi turiga nazar solsak.

2. Vatad (arabcha «qoziqcha»). U ham ikki turga bo'linadi:

a) vatadi majmu (*birikkan vatad*) – ikki mutaharrik va bir sokin harfning birikuvidan hosil bo'luvchi bo'lak. Quyidagi so'zlarga diqqat qiling: «سَهْر» (sahar). Bunda birinchi kelayotgan «س» (sin) hamda «ه» (ho) undoshlari harakatli, so'nggi harf «ر» (re) esa sokin. Demak, u vatadi majmu. Zamonaviy aruzshunoslikda qisqa hijodan so'ng cho'ziq hijo kelsa, bu vatadi majmuni bildiradi: V –

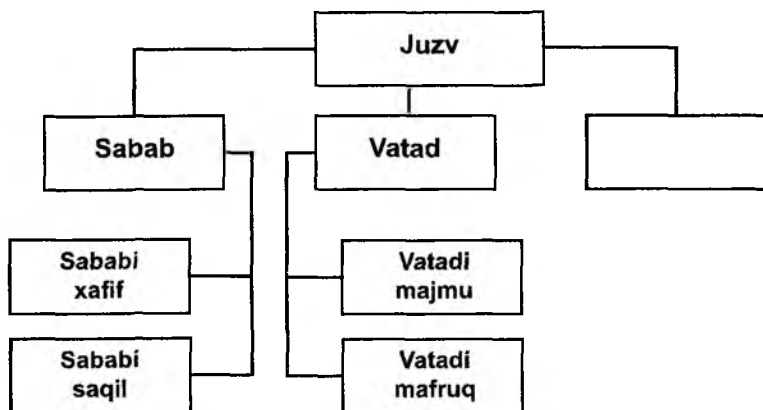
Masalan, «chaman», «taraf», «vatan» kabi;

b) vatadi mafruq (ajralgan vatad) – ikki mutaharrik va ular o'rtasida kelgan bir sokin harf yoki bir mutaharrik harfdan so'ng ikki sokin harfning kelishidan tashkil topuvchi bo'lak. Masalan, «سَقْل» (saqla) so'zida «س» (sin) va «ل» (lom) harflari mutaharrik, o'rtasidagi «ق» (qof) esa sokin. Demak, bu vatadi mafruq.

Yoki «قَدْر» (qadr) so'zini olsak. Qoidaga binoan bir mutaharrik «ق» (qof) va ikki sokin harf «د» (d) hamda «ر» (r) harflari kelmoqda. Bu ham vatadi mafruqdir.

Zamonaviy aruzshunoslikda cho'ziq hijodan so'ng qisqa hijoning kelishi yoki o'ta cho'ziq hijoni (– V) bildiradi: masalan, «asra», «bahra», «kuyla» yoki «ishq», «mehr», «dard» va boshqalar.

Shu o'rinda yuqoridagi chizmani to'ldirib fikrlarimizni aniqlashtirib olamiz:

Navbatdagi juzv esa *fosiladir*.

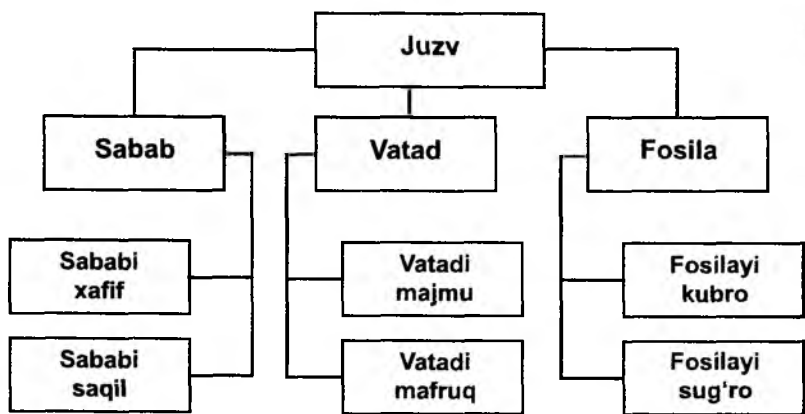
3. Fosila (arabcha «palos», «oraliq») ham ikki turga bo'linadi:

a) fosilayi sug'ro (kichik fosila) – uch mutaharrik harfdan so'ng bir sokin harfning kelishidan tashkil topuvchi bo'lak. Misol tariqasida «قَرْدِم» (qaradim) so'ziga nazar solsak. Bunda dastlabki uch harf «ق» (q), «ر» (r) hamda «د» (d) harakatli bo'lsa, oxirgisi «م» (m) sokindir. Fosilayi sug'ro zamonaviy aruzshunoslikda ikki qisqa hijodan so'ng bir cho'ziq hijoning kelishini (V V –) bildiradi: masalan, «yuragim», «ajabo», «sanamo» kabi;

b) fosilayi kubro (katta fosila) – to'rt mutaharrik harfdan so'ng bir sokin harfning kelishidan tashkil topuvchi bo'lak. Masalan, «قَرَمَدِم» (qaramadim) so'zidagi dastlabki to'rt harf (ق ر م د) mutaharrik va oxirgisi (م) sokin, demak, uni ikkilanmay *fosilayi kubro* desa bo'ladi. Zamonaviy

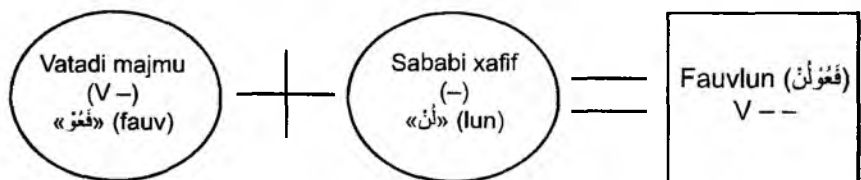
aruzshunoslikda uch qisqa hijodan so'ng bir cho'ziq hijoning kelishi *fosilayi kubroni* (V V V-) bildiradi. Masalan, *yaramading, sanamadim*.

Ana endi juzv haqidagi tasavvurlarimiz to'liq bo'ldi. Chizmani esa quyidagicha shakllantirish mumkin:

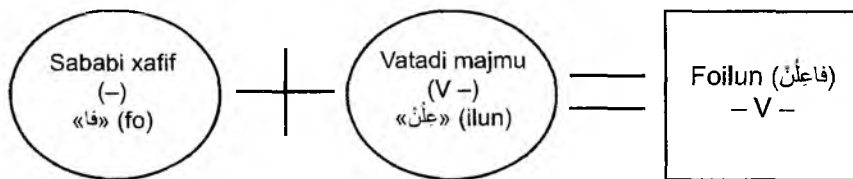

Yuqorida aytib o'tilganidek, juzvlar ruknlarni hosil qiladi. Ammo qanday qilib? Buning uchun asliy ruknlarning qaysi juzvlardan shakllanishini tahlil qilamiz.

Fauvlun (فَعُولُنْ) – bir vatadi majmu (V-) «فَعُو» (*fauv*) va bir sababi xafif (-) «لُنْ» (*lun*)dan iborat bo'ladi (V--). Ma'lumki, vatadi majmu deganda ikki mutaharrik va bir sokin harf birikuvini tushunar edik, «فَعُو» (*fauv*) esa aynan vatadi majmuga mos keladi. Sababi xafif esa bir mutaharrik va bir sokin harfdan paydo bo'lishini hisobga olsak, «لُنْ» (*lun*) ana shu qoidaga javob beradi. Buni chizmada quyidagicha ifodalaymiz:

Foilun (فَاعِلُنْ) – bir sababi xafif (-) «فا» (*fo*) va bir vatadi majmu (V-) «لُنْ» (*ilun*)dan tarkib topadi (V-).

TOPSHIRIQ!

Quyida keltirilayotgan asliy ruknlarning juzviy tarkibini mustaqil tarzda diqqat bilan o'rganing, tahlil qiling hamda yuqoridagi ikki namuna asosida chizmaga solib daftaringizga ko'chiring!

Mafoiylun (مَفَاعِيْلُن) – bir vatadi majmu (V -) «mafo» va bir sababi xafif (-) «iy» hamda yana bir sababi xafif (-) «lun»dan tarkib topadi (V - - -).

Mustaf'ilun (مُسْتَفَاعِلُن) ikki sababi xafif (- -) «mustaf» va bir vatadi majmu (V -) «ilun»dan tashkil topadi (- - V -).

Foilotun (فَاعِلَاتُون) – bir sababi xafif (-) «fo», bir vatadi majmu (V -) «ilo» va bir sababi xafif (-) «tun»dan tarkib topadi (-V - -).

Mafoilatun (مَفَاعِلَاتُون) – bir vatadi majmu (V -) «mafo» va fosilayi sug'ro (V V -) «ilatun»dan tashkil topadi (V - V V -).

Mutafoilun (مُتَفَاعِلُن) – bir fosilayi sug'ro (V V -) «mutafo» hamda bir vatadi majmu (V -) «ilun»dan iboratdir (V V - V -).

Maf'uvlotu (مَفْعُولَاتُ) – ikki sababi xafif (- -) «maf'uv» va bir vatadi mafruq (-V) «lotu»dan tarkib topadi.

Endi asliy ruknlarning tuzilishini quyidagi jadval asosida yanada mustahkam tushunib olsak:

No	Asliy rukn nomi	Tuzilish	Chizmasi
1	Fauvlun	vatadi majmu + sababi xafif	V - -
2	Foilun	sababi xafif + vatadi majmu	-V -
3	Mafoiylun	vatadi majmu + sababi xafif + sababi xafif	V - - -
4	Mustaf'ilun	sababi xafif + sababi xafif + vatadi majmu	- - V -
5	Foilotun	sababi xafif + vatadi majmu + sababi xafif	- V - -
6	Mafoilatun	vatadi majmu + fosilayi sug'ro	V - V V -
7	Mutafoilun	fosilayi sug'ro + vatadi majmu	V V - V -
8	Maf'uvlotu	sababi xafif + sababi xafif + vatadi mafruq	- - - V

ARUZ DOIRALARI

Mumtoz aruzshunoslarimiz aruz vaznini o'rganishni qulaylashtirish maqsadida aruz doiralari foydalanganlar. **Aruz doiralari** ruknlar, ulardagi cho'ziq va qisqa hijolar sonining tengligiga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan bahrlarning guruhlashtirilgan aylanasidir. Aruz ilmining asoschisi Xalil ibn Ahmad bahrlarning o'zlashtirilishini osonlashtirish maqsadida ushbu doiralarni kashf qilgan. Bunda bir-biriga yaqin bo'lgan bahrlar bir misra she'r misolida bir doira ichida keltiriladi. Har qaysi doira qancha bahrni o'z ichiga olsa, shuncha bo'lakka bo'linadi va ularda shu bahrlarning ruknlari ham keltirib o'tiladi. Doira atrofida berilgan misra blrinchi so'zdan boshlab o'qilsa, bir bahr; ikkinchi so'zdan boshlab o'qilsa, ikkinchi bahr, uchinchi so'zdan boshlab o'qilsa, uchinchi bahr va shu tarzda nechta bahr jamlangan bo'lsa, barchasi kelib chiqadi. Doiralardan maqsad bahrlar orasidagi farq va umumiylikni ochish, shu bilan birga, ularni o'zlashtirish va she'r vaznlarini aniqlashni osonlashtirishdir.

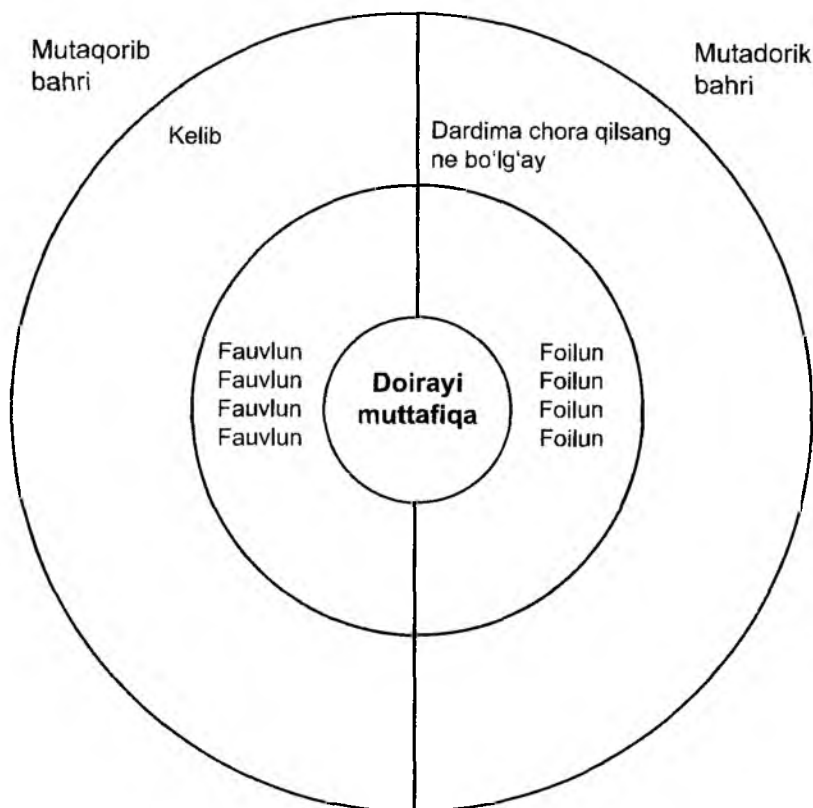
Mumtoz aruzshunoslikka doir risolalarda aruz doiralari son jihatidan bir-biridan farqlanishini kuzatish mumkin. Xususan, Xalil ibn Ahmad 5 doira (ba'zi manbalarda 4 yoki 6 doira) keltirgan bo'lsa, Shams Qays Roziyning «Al-mo'jam» asarida 4 ta, Nosiruddin Tusiyning «Me'yor ul-ash'or» asarida 5 ta, Sayfi Buxoriyning «Aruzi Sayfiy» asarida 5 ta, Atulloh Husayniyning «Badoye us-sanoye» asarida 5 ta, Vohid Tabriziyning «Jami muxtasar» asarida 6 ta, Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarida 7 ta, Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»da 9 ta doira keltirilgan.

Masalan, «Mezon ul-avzon»da keltirilgan «*Doirayi muttafiqa*»ga diqqat qaratsak. Mutaqorib va mutadorik bahrlari tarkib jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganligi uchun bu ikki bahr yagona doiraga birlashgan.

Navoiy «Mezon ul-avzon»da bu doira uchun misol tariqasida quyidagi misrani keltiradi:

Kelib dardima chora qilsang, na bo'lg'ay?

Agar misra aynan mana shu tartibda o'qilsa, *fauvlun fauvlun fauvlun fauvlun* ruknlaridan tashkil topadigan mutaqorib, *Dardima chora qilsang, na bo'lg'ay kelib* shaklida o'qilsa, *foilun foilun foilun foilun* ruknlaridan iborat mutadorik bahriga tegishli vazn hosil bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Aruzshunoslik ilmi rivojiga hissa qo'shgan olimlardan kimlarni bilasiz?
2. Aruzdagi juzv atamasini qanday izohlaysiz?
3. Sokin va mutaharrik harflarning farqlarini aytib bering.
4. Juzvlarning turlari va ta'rifini ayting.
5. Asliy ruknlarning tuzilishi haqida ma'lumot bering.
6. Aruz doiralari deganda nimani tushunasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971. – 413 б.
2. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний: Фаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.3. – 616 б.
3. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1989. Т.4. – 557 б.
4. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1990. Т.5. – 542 б.
5. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1990. Т.6. – 568 б.
6. Навоий Алишер. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т.7. – 392 б.
7. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т.8. – 544 б.
8. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1992. Т.9. – 356 б.
9. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1992. Т.10. – 448 б.
10. Навоий Алишер. Садди Искандарий. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1993. Т.11. – 640 б.
11. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12. – 326 б.
12. Навоий Алишер. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2006. Т.16. – Б.43 – 98.
13. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / масъул муҳаррир А.Эркинов, таржимон, шарҳлар ва изоҳлар муалифи Д.Юсупова. – Тошкент: ТАМАДДУН, 2014. – 100 б.
14. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хазиана, 1996. – 215 б.
15. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – 560 с.
16. Тоиров У. Қомуси қофия ва арузи шеърӣ Ачам. Ч.1. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 512 с.
17. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – 208 б.

18. Фитрат. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.

19. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 430 б.

20. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 406 б.

21. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 224 б.

22. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 240 б.

23. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Тошкент: Фан, 2006. – 288 б.

24. Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритминг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ, 2011. – 144 б.

25. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 272 б.

MUNDARIJA

Uqtirish xati	3
Aruz vazni haqida umumiy ma'lumot	5
She'riy vazn tushunchasi	5
Aruzning paydo bo'lishi	5
Aruz vaznining nazariy asoslari. Qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq hijolar	8
Hijo va bo'g'inning farqi	8
Cho'ziq hijo	9
Qisqa hijo	10
O'ta cho'ziq hijo	11
Rukn va bahr tushunchalari haqida umumiy ma'lumot	15
Vasl hodisasi	19
Bahrlar va ularning tarkibiy tuzilishi	21
Asliy ruknlar va ularning tuzilishi	21
Bahrlarning tarkibiy tuzilishi	22
Bir xil asliy ruknlardan tarkib topgan bahrlar. Ramal bahri	23
Ramal bahrining musamman vaznlari	27
Ramali musammani solim	27
Ramali musammani mahzuf	28
Ramali musammani maqsur	29
Ramali musammani mashkul	30
Ramali musammani maxbun	31
Ramali musammani maxbuni mahzuf	31
Ramali musammani maxbuni maqsur	33
Ramali musammani solimi maxbuni maqtu	33
Ramali musammani maxbuni maqtuyi musabbag'	34
Ramal bahrining musaddas vaznlari	36
Ramali musaddasi mahzuf	36
Ramali musaddasi maqsur	37
Ramali musaddasi maxbuni mahzuf	38
Ramali musaddasi maxbuni maqsur	38

Ramali musaddasi maxbuni maqtu.....	39
Ramali musaddasi maxbuni maqtuyi musabbag'	40
Hazaj bahri.....	41
Hazaj bahrining musamman vaznlari.....	45
Hazaji musammani solim.....	45
Hazaji musammani musabbag'.....	46
Hazaji musammani axrab	47
Hazaji musammani axrabi musabbag'.....	47
Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf.....	48
Hazaji musammani axrabi makfufi maqsur.....	49
Hazaji musammani axrabi makfufi mahzufi mustazod.....	50
Hazaj bahrining musaddas vaznlari.....	53
Hazaji musaddasi mahzuf.....	53
Hazaji musaddasi maqsur	54
Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim.....	54
Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf.....	55
Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur.....	56
Hazaji musaddasi axrami ashtari mahzuf.....	57
Ruboiy vaznlari	59
Axrab shajarasi.....	60
I. Axrab shajarasidagi maqbuз shaxobchasi vaznlari	63
Hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar	63
Hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi azall.....	63
Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ajabb	64
Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi ahtam	64
II. Axrab shajarasidagi makfuf shaxobchasi vaznlari	65
Hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar	65
Hazaji musammani axrabi makfufi solimi azall.....	65
Hazaji musammani axrabi makfufi ajabb.....	66
Hazaji musammani axrabi makfufi ahtam.....	66
III. Axrab shajarasidagi solim shaxobchasi vaznlari.....	67
Hazaji musammani axrabi solimi axrami abtar	67
Hazaji musammani axrabi solimi axrami azall.....	67

Hazaji musammani axrabi solimi axrabi ajabb.....	68
Hazaji musammani axrabi solimi axrabi ahtam	68
Ruboiy vaznining axram shajarasi	69
I. Axram shajarasidagi ashtar shaxobchasi vaznlari	71
Hazaji musammani axrami ashtari solimi abtar	71
Hazaji musammani axrami ashtari solimi azall	71
Hazaji musammani axrami ashtari makfufi ajabb	72
Hazaji musammani axrami ashtari makfufi ahtam	72
II. Axram shajarasidagi axrab shaxobchasi vaznlari	73
Hazaji musammani axrami axrabi solimi abtar	73
Hazaji musammani axrami axrabi solimi azall	73
Hazaji musammani axrami axrabi makfufi ajabb	74
Hazaji musammani axrami axrabi makfufi ahtam	74
III. Axram shajarasidagi axram shaxobchasi vaznlari	75
Hazaji musammani axrami abtar	75
Hazaji musammani axrami azall	75
Hazaji musammani axrami axrabi ajabb.....	76
Hazaji musammani axrami axrabi ahtam.....	76
Rajaz bahri.....	78
Rajazi musammani solim.....	79
Rajazi musammani muzol.....	80
Rajazi musammani matviyi maxbun	80
Mutaqorib bahri.....	82
Mutaqoribi musammani solim	85
Mutaqoribi musammani mahzuf.....	85
Mutaqoribi musammani maqsur	86
Mutaqoribi musammani aslam.....	87
Mutaqoribi musammani asrami mahzuf.....	88
O'n olti ruknli mutaqoribi maqbuzi aslam	88
Mutadorik va komil bahrlari.....	90
Mutadorik dahri	90
Mutadoriki musammani solim	92
Mutadoriki musammani maqtu.....	93

Komil bahri.....	93
Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar. Sari bahri.....	95
Sariyi musaddasi matviyi makshuf.....	96
Sariyi musaddasi matviyi mavquf	97
Xafif bahri.....	99
Xafifi musaddasi maxbuni mahzuf	100
Xafifi musaddasi solimi maxbuni maqsur.....	101
Xafifi musaddasi maxbuni maqtuyi musabbag'	103
Mujtass bahri	104
Mujtassi musammani maxbun	105
Mujtassi musammani maxbuni mahzuf.....	106
Mujtassi musammani maxbuni maqsur	107
Mujtassi musammani maxbuni maqtu	107
Mujtassi musammani maxbuni maqtuyi musabbag'	108
Muzori bahri	110
Muzoriyi musammani axrab.....	111
Muzoriyi musammani axrabi musabbag'	111
Muzoriyi musammani axrabi makfufi mahzuf.....	112
Muzoriyi musammani axrabi makfufi maqsur	113
Muzoriyi musammani axrabi makfufi solim	113
Munsarih, tavil va aziz bahrlari	115
Munsarih bahri	115
Munsarihi musammani matviyi makshuf.....	116
Munsarihi musammani matviyi mavquf.....	116
Munsarihi musammani matviyi manhur	117
Tavil bahri.....	118
Tavili musammani solim.....	118
Ariz bahri.....	119
Arizi musammani musabbag'	119
Mumroz aruzshunoslik asoslari	120
Aruz doiralari.....	126
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	128

Izoh va qaydlar

Ilmiy nashr

Dilnavoz YUSUPOVA

ARUZ ALIFBOSI

Muharrir: Abdulla SHAROPOV

Badiiy muharrir: Alimardon AQILOV

Texnik muharrir: Dishod NAZAROV

Sahifalovchi: Inomjon O'SAROV

DILNAVOZ YUSUPOVA

Arux
alifbosi

ISBN 978-9943-4404-1-8

9 789943 440418